

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА**

МАКСИМОВ МИКОЛА ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 159.922.73 : 614.876

**ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНИХ ВМІНЬ
ОСОБИСТОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ**

19.00.07 - педагогічна та вікова психологія.

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ - 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України м. Київ, лабораторія психології навчання імені І. О. Синиці

Науковий консультант: дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук, професор
Максименко Сергій Дмитрович, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, директор.

Офіційні опоненти: дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук, професор **Яценко Тамара Семенівна**, Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, кафедра глибинної корекції і психолого-соціальної реабілітації, професор;

доктор психологічних наук, професор **Павелків Роман Володимирович**, академік Академії наук Вищої школи України, Рівненський державний гуманітарний університет, кафедра вікової та педагогічної психології, перший проректор;

доктор психологічних наук, професор, **Завацька Наталія Євгенівна**, Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля МОН України, кафедра практичної психології та соціальної роботи, завідувач.

Захист відбудеться « 9 » лютого 2021 р. об 11:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.453.02 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033 Київ-33, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Автореферат розіслано « 8 » січня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Я. М. Омельченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Проблема пошуку методів розвитку рефлексії у дітей набирає особливої актуальності в наш час, оскільки реалії сьогодення не сприяють природньому розвитку цього феномену. Перенасиченість інформаційного простору, переповнення соціуму спонуканими до негайних дій гальмує прагнення до роздумів, до самоаналізу, до усвідомлення свого життєвого досвіду. Звичка дитини отримувати бажаний результат простим натисканням кнопки комп'ютера призводить до деформації діяльнісних компонентів структури особистості та є перешкодою до природнього розвитку рефлексії.

Вербальні засоби розвитку рефлексії, що передбачають вплив через когнітивну сферу є малоефективними, оскільки сучасні діти звикли до більш яскравих подразників, ніж слово. Натомість, вплив на емоційну сферу дає можливість через підсвідоме сформуванню мотивацію до самоаналізу, до роздумів про свої стосунки з оточуючими, результати своєї активності, тобто до рефлексії.

Міра наукової розробленості проблеми.

Аналіз сучасних досліджень з обраної проблематики дає підставу стверджувати, що вивченню рефлексії як психологічного феномену присвячено багато досліджень (Н. І. Гуткіна, А. В. Карпов, І. С. Ладенко, Р. В. Павелків, П. Р. Чамата, М. Matsuo, А. Zolfaghari, D. Fathi, М. Hashemi та інші). Здебільшого автори визначають зміст поняття рефлексії, її різновиди, складові та функції у розвитку особистості.

А. В. Карпов дає цілісне розуміння рефлексії як якості, однопорядкової свідомості; І. С. Ладенко була розроблена гносеологічна модель рефлексії. Вікові аспекти розвитку рефлексії висвітлює у своїх працях П. Р. Чамата, який довів, що у молодших школярів з'являється здатність до рефлексії; як інтегральну змістовно-функціональну характеристику саморегуляції розглядає рефлексивність М. Й. Боришевський; розвиток рефлексивної самосвідомості у дошкільному періоді онтогенезу досліджувала С. П. Тищенко. Р. В. Павелків розглядає проблему формування та розвитку здатності до моральної рефлексії молодших школярів.

Велика кількість робіт спрямована на побудову типології рефлексії. С. В. Кондратьєва виокремлює рефлексію групову та індивідуальну; Н. І. Гуткіна - логічну, особистісну та міжособистісну; Б. П. Ковальов визначає соціально-перцептивну, комунікативну, особистісну.

Дослідження К. Kori, М. Matsuo показали, що наявність розвиненої рефлексії дає можливість досягати більших успіхів у навчанні. Зокрема, це відбувається завдяки здатності учнів переносити навички самоаналізу на вирішення проблемних задач з хімії, а також вивчення японської мови. Дослідження D. Lew, Н. Schmidt довели, що студенти з розвиненою рефлексією мають кращу навчальну успішність та прагнуть до самовдосконалення. Заохочення до рефлексії та творчості сприяє успішності навчання (А.

Zolfaghari,
D. Fathi, M. Hashemi).

В дослідженнях Р. Hadberg, М. Crane, Д. Searle, М. Kangas, Y. Nwiran показано, що наявність розвинутої рефлексії є фактором зміцнення стресостійкості людини. Авторами розроблена модель, яка включає п'ять саморефлексивних практик, що зумовлюють підвищення адаптивних можливостей людини до стресових ситуацій. Завдяки цим практикам досвід переживання людиною стресових ситуацій дає позитивні наслідки для подальшої життєдіяльності. Роль розвинутої рефлексії у попередженні депресії показали дослідження М. Nakajima, Y. Hattori та Yo. Tanno.

Генезис розвитку рефлексивних процесів в дитячому віці в контексті розвитку особистості розглянуто в роботах В. В. Барцалкіної, Л. С. Виготського, П. Я. Гальперіна, А. З. Зака, Ю. В. Громико, І. Н. Семенова С. Ю. Степанова та інші.

Л. С. Виготський вважає, що рефлексія формується в молодшому шкільному віці в процесі шкільного навчання через засвоєння наукових знань, що вимагає усвідомлення і оцінки ходу власних думок. А. З. Зак вказує на появу рефлексії в мисленні дітей в віці 11-12 років.

Другий напрямок дослідження генезису рефлексивності пов'язано з розвитком рефлексії в структурі самосвідомості і самооцінки особистості і з вивченням генезису рефлексії як самостійного явища. У роботах В. В. Барцалкіної розглядається взаємозв'язок розвитку рефлексивних процесів і самосвідомості. Автор характеризує різні етапи вікового розвитку дитини, визначає процеси відокремлення і ототожнення, і відповідно зміст самосвідомості дитини.

Ю. В. Громико виокремлює етапи становлення рефлексивності у дітей, не пов'язуючи їх з віковими межами, але вказуючи на важливість проходження дитиною кожної стадії. С. Ю. Степанов та І. Н. Семенов, виділяючи типи рефлексивності (кооперативний, порівнювальний, інтелектуальний, комунікативний і особистісний), вказують, що їх дозрівання відбувається в різні періоди онтогенезу. Дошкільний вік є сенситивним для формування власної віддаленості, що є результатом порівнювальної рефлексії. У молодшому шкільному віці формується інтелектуальна рефлексія, що забезпечує дитині здатність відстежувати власні розумові операції. Цей процес відбувається в ході навчання, що є в цьому віці провідною діяльністю.

Засоби розвитку рефлексії в ході навчання представлено у роботах П. Я. Гальперіна, І. С. Якиманської та інші. П. Я. Гальперіним розроблено теорію поетапного формування розумових дій, на яку може спиратися педагогічне керівництво розвитком рефлексії: дії, операції, які спочатку виконуються під керівництвом вчителя в розгорнутих і наочних формах, поступово скорочуються, «згортаються», піддаються інтеріоризації.

І. С. Якиманська наголошує на тому, що навчальний процес має забезпечувати розвиток рефлексії. Для цього автор пропонує виокремити одиниці навчання.

Підтвердження ефективності застосування невербальних методів розвитку

рефлексії наведено у дослідженні Г. В. Опанасюк. Автором розроблена програма, яка включає: арт-терапевтичні методики; комплекс тренінгових методик; низку методів психологічного супроводу особистості, навчально-виховного процесу, методи самоосвіти та саморозвитку досліджуваних.

Зв'язок розвитку рефлексії з музичним навчанням довели G. McPherson, M. Osborne, P. Evans and P. Miksza. Виходячи з розробленого ними мікроаналізу музичної практики, автори акцентують на ефективності розвитку рефлексії в процесі навчання музичному мистецтву. У більшості психологічних праць вплив мистецтва розглядався як одна з проміжних стадій між чуттєвим образом і знаком (Дж. Брунер, А. Валлон, О. Веракса, Л. С. Виготський та інші). Творчий процес як вищий рівень символізму ці автори вважають ідеалом розвитку самосвідомості.

Проблеми розвитку рефлексії досліджували L. Siiman, M. Pedaste, M. Daudelin. Зокрема, процес розвитку рефлексії відбувався шляхом залучення студентів до ведення особистих щоденників. Була розроблена система кодування, що вимірювала наявність рефлексивних вмінь. Нейро-етологічний підхід до еволюції рефлексії розроблено у працях A. Alcaro, S. Carta.

На основі аналізу наукової літератури (О. С. Анісімов, М. Й. Боришевський,

О. І. Власова, Л. С. Виготський, А. Л. Готсдинер, Н. І. Гуткіна, В. В. Давидов, Л. В. Занков, Н. Є. Завацька, Е. П. Ільїн, А. В. Карпов, С. В. Кондратьєва, Г. С. Костюк, О. Г. Костюк, І. С. Ладенко, В. Б. Легин, В. А. Лефевр, С. Д. Максименко, Л. А. Найдьонова, Е. В. Носенко, Г. В. Опанасюк, Р. В. Павелків, В. В. Пономарьова, В. А. Роменець, І. Н. Семенов, В. І. Слободчиков, Л. М. Співак, С. Ю. Степанов, В. О. Сухомлинський, В. С. Цукерман, П. Р. Чамата, Н. В. Чепелева, М. М. Шпак, Б. Д. Ельконін, Т. М. Яблонська, І. В. Яворська-Ветрова, Т. С. Яценко, R. Chaffin, E. Ericsson, V. Glaveanu, A. Grant, J. Hammersla, H. Yosuke, W. Hoeres, J. Joireman, A. Lehman,

D. Lew, T. Lisboa, T. Logan, D. Magdeleine, M. Matsuo, J. Mayer, J. McCormick, G. McPherson, M. Nakajima, I. Parrott, F. Reither, P. Salovey, W. Schulz, T. Yoshihiko, H. Wagner, B. Zimmerman) виявлено існування ряду психологічних проблем. Ці проблеми пов'язані із суперечностями:

- між визнанням важливості ролі рефлексії в психічній діяльності людини та недостатньо вивченими закономірностями динаміки її функціонування на різних вікових етапах;
- між встановленими у минулому столітті показниками розвитку рефлексії та відсутністю таких показників щодо сучасних дітей;
- між існуючими методами розвитку рефлексії шляхом вербальних впливів безпосередньо на когнітивну сферу та їх слабкою ефективністю через переважаність пізнавальної сфери дитини в умовах сучасного інформаційного середовища;
- між традиційними уявленнями про засоби розвитку рефлексії через створення у людини мотивації до самоаналізу, аналізу своїх стосунків з оточуючими, аналізу результатів своєї діяльності та принципово новим

підходом, - через аналіз своїх емоційних станів, що виникли під час сприймання музичних творів.

Теоретичний аналіз ступеню розробки проблеми, визначення поняття, форм, рівнів та процесу розвитку рефлексії показав, що існують достатньо значущі здобутки дослідників. Проте, слід зауважити, що закономірності розвитку рефлексії у дітей потребують подальших досліджень. Це зумовлює актуальність проблеми та вибір заявленої теми дисертації «Психологія розвитку рефлексивних вмінь особистості у молодшому шкільному віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дисертаційного дослідження визначена в рамках комплексної науково-дослідної теми лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми» (державний реєстраційний номер теми: 01184003098, на період 2018-2020 рр.).

Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 9 від 26 вересня 2019 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології при НАПН України (протокол № 4 від 29 вересня 2020 року).

Об'єкт дослідження - розвиток рефлексії як складової становлення особистості.

Предмет дослідження - процес розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку.

Мета дослідження - визначити умови розвитку рефлексії у молодших школярів в ході сприймання творів мистецтва та розробити систему формування рефлексивних вмінь засобами музичного мистецтва.

Відповідно до мети визначено завдання дослідження:

1. Розробити теоретико-методологічні підходи до вивчення феномену рефлексії, її різновидів, складових, функцій та процесу розвитку.
2. Емпірично виявити наявний рівень розвитку рефлексії у сучасних дітей та вікову динаміку її функціонування.
3. Визначити закономірності розвитку рефлексії шляхом активізації внутрішнього плану дій засобами мистецтва.
4. Розробити систему формування рефлексивних вмінь молодшого школяра в ході сприймання музичних творів.
5. Впровадити в навчально-виховний процес систему формування рефлексивних вмінь молодшого школяра в ході сприймання музики.

Концептуальні засади дослідження. Розвиток рефлексії гальмується через низький рівень сприймання вербальних стимулів, що зумовлено негативним впливом перенасиченості зорово-просторових каналів сприймання потужними яскравими враженнями. Перешкодою розвитку рефлексії є блокування процесу структурування своїх переживань яскравим (негативним

чи позитивним) забарвленням емоцій. В цьому разі людина не може усвідомити свої почуття, оскільки вони перебувають в хаотичному стані. Вплив класичної музики включає механізм структурування. Це пояснюється тим, що класична музика завжди побудована по законам гармонії. Тому, під час сприймання класичної музики відбувається мимовільне «втягування» емоцій і почуттів із хаотичного стану в структурований.

Розвиток рефлексії в процесі сприйняття музики має свої особливості. Це пов'язано з тим, що сприймання музики в певному розумінні є творчим процесом. Довгий час уявлення про музичну творчість припускало тільки процес створення музичного твору. Проте, сучасні дослідження довели, що під час виконання музики її зміст і форма дещо змінюються, перетворюються виконавцем. Більш того, сприйняття музики слухачем також є актом співтворчості. Композитор і виконавець при створенні і виконанні твору здатні використати інформаційні можливості життєвих вражень слухача. При сприйманні музики спостерігається явище, яке подібне до виконавської творчості: тут можна говорити про новий, слухацький варіант музичного твору, про нову інтерпретацію. Тим самим стимулюється робота уяви, але конкретний образ при цьому виникає не завжди. З'являються смутні, комплексні відчуття емоційного характеру, які слухач часто не здатний вербалізувати. Проте це не означає, що він не сприйняв зміст. Існує, так зване, континуальне мислення, тобто мислення домовленнєвого рівня, його предтеча. Це, на нашу думку, є детермінантою розвитку рефлексії, в якій найбільш інтенсивно розумовий процес синтезується з відчуттями і емоційно-чуттєвими функціями.

Потужною потребою, що зумовлює процес особистісного розвитку є потреба в самореалізації. Самовиявлення як складова самореалізації полягає у наступному: актуалізація невербальних проявів почуттів, що викликала музика, прагнення виявити для оточуючих свій емоційний стан, вербалізація своїх думок і почуттів. Усвідомлення цього процесу зумовлює активізацію процесу формування рефлексії.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають теорії про регулятори психічного розвитку особистості О. М. Леонтьєва, Г. С. Костюка, С. Д. Максименка, А. Маслоу, К. Роджерса та інші; фундаментальні психологічні положення про механізми усвідомлення свого життєвого досвіду, про сутність, функції рефлексії і емоційного інтелекту (О. І. Власова, Н. В. Чепелева, D. Boud, T. Heick, та інші); теоретичні положення культурно-історичного підходу Л. С. Виготського та концептуальні погляди на мистецтво як універсальний засіб формування особистості (Б. Г. Асаф'єв, О. Г. Костюк, Д. Б. Кабалевський, В. В. Медушевський, Е. В. Назайкінський, Т. С. Яценко).

В своєму дослідженні ми виходили з провідних методологічних принципів психології, а саме: принцип детермінізму, принцип розвитку, принцип єдності психіки й діяльності, принцип системності, особистісного підходу, принцип об'єктивності.

Методи дослідження. Для вирішення завдань дослідження розроблено програму, реалізація якої передбачає використання комплексу взаємопов'язаних наукових методів:

теоретичних - аналіз, синтез, моделювання, порівняння, систематизація, що дало змогу з'ясувати понятійне поле дослідження та його теоретико-методологічну базу; визначити вплив мистецтва на розвиток особистості; обґрунтувати систему критеріїв і показників сформованості рефлексивних вмінь, а також інструментарій та процедури їх дослідження;

емпіричних - методика діагностики рівня розвитку рефлексії (А. В. Карпов) та дві її модифікації відповідно до завдань дослідження; метод визначення балансу самосвідомості, метод наративу, метод контент-аналізу; метод експертних оцінок; спостереження, експеримент.

статистичних - обробка отриманих даних виконувалася за допомогою стандартизованого пакету програм SPSS 21.0.

Надійність та достовірність результатів дослідження забезпечена методологічним обґрунтуванням основних теоретичних положень, різнобічним аналізом предмета дослідження, використанням комплексу взаємозалежних методів відповідно до об'єкта, предмета, поставлених завдань та мети дослідження, репрезентативністю експериментальної вибірки, достатнім обсягом емпіричного матеріалу і його кількісно-якісним аналізом, коректним застосуванням сучасного апарату математичної статистики.

Експериментальна база дослідження. В цілому, у пілотажному, констатуючому та формувальному етапі дослідження взяли участь 1357 осіб. На першому (пілотажному) етапі - з метою апробації авторських та модифікованих методик взяло участь 326 осіб: 182 школяра та 144 студента. На другому етапі - з метою вивчення вікової динаміки розвитку рефлексії взяло участь 411 осіб: 277 школярів та 134 студента. На третьому та четвертому етапах - з метою визначення ступеню зв'язку рівня особистісного розвитку з особливостями сприймання музики - 208 осіб: 136 школярів та 72 студента. На п'ятому етапі експерименту - з метою порівняння ступеню ефективності вербальних та невербальних методів розвитку рефлексії - 84 учня четвертих класів. На шостому етапі - з метою вивчення впливу музичного мистецтва на розвиток рефлексії - 172 учня четвертих класів (з них експериментальні класи - 87 учнів та контрольні - 85 учнів) та 11 педагогів і шкільних психологів (з них - 9 вчителів та 2 психолога). В ході впровадження системи формування рефлексивних вмінь молодшого школяра засобами музичного мистецтва, тобто на шостому етапі взяло участь 145 учнів четвертих класів (117 учнів гімназії № 318 «Міленіум» та 28 учнів закладу загальної середньої освіти № 22 м. Києва).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

Уперше виявлено, що вербальні засоби розвитку рефлексії, тобто вплив через когнітивну сферу є малоефективним. Натомість, вплив на емоційну сферу дає можливість через підсвідоме сформуванню мотивацію до усвідомлення своїх почуттів, їх вербалізацію, а отже до самоаналізу та рефлексії. Завдяки заохоченню дитини до усвідомлення своїх почуттів, переживань, що викликала музика, можливо активізувати функціонування процесу рефлексії.

Визначено рефлексивний механізм сприйняття і осмислення музичного тексту, який полягає в наступному: музична інтонація як значущий стимул,

впливає на несвідомі структури, викликає емоційну реакцію слухача. Фіксація цієї реакції шляхом «зупинки» - звернення назад (до себе) детермінує осмислення свого емоційного стану; ототожнення станів і емоційних реакцій з певними почуттями зумовлює вихід в асоціативне поле, засноване на особистому емоційному досвіді і переосмислення його змісту в новому контексті. В результаті цих рефлексивних дій відбувається одночасне осягнення себе, зміненого музикою.

З'ясовано роль просторових компонентів та рухового досвіду в генезисі виникнення музичних образів в процесі сприймання музики. Виявлено умови, що забезпечують перенос просторового досвіду на сприймання музики: музична тканина нагадує людську першомову, яка має свої механізми засвоєння. Ці механізми пов'язані з індивідуальними особливостями та детерміновані емоційними станами і життєвим досвідом. Усвідомлення зазначених феноменів дитиною стає поштовхом до розвитку рефлексії.

Доведено зв'язок рефлексії з творчими проявами особистості. Оскільки творчий процес зумовлений потребою суб'єкта у самореалізації, творчі прояви є ознакою особистісного зростання. Сприймання музики є також творчим процесом, оскільки слухач створює свій новий музичний образ, що може бути відмінним від задуму композитора й виконавця. Отже, сприймання музики з подальшим усвідомленням своїх емоційних вражень є складовою особистісного розвитку взагалі й рефлексії зокрема.

Результатом проведеного дослідження стала розробка цілісної концепції розвитку рефлексії у дітей на основі усвідомлення й вербалізації ними своїх переживань, що виникли під час сприймання музичних творів.

Поглиблено розуміння впливу мистецтва, зокрема сприймання музики на формування особистості.

Подальшого розвитку набули уявлення про вікову динаміку становлення рефлексивних вмінь.

Теоретичне значення дослідження полягає в розкритті основ розвитку рефлексії у дітей із застосуванням невербальних методів, що узагальнено в авторській концепції дослідження; здійснено аналіз ступеню розвитку рефлексії у сучасних дітей; показано вікову динаміку розвитку рефлексії; виявлено зв'язок ступеню розвитку рефлексії з особистісним зростанням та творчістю. Доведено, що розвиток рефлексії у дітей гальмується через низький рівень сприймання ними вербальних стимулів, що зумовлено негативним впливом перенасиченості зорово-просторових каналів сприймання потужними яскравими враженнями, внаслідок чого, внутрішній план дій формується надто повільно, що перешкоджає розвитку рефлексії. Сприймання музики з подальшим усвідомленням своїх емоційних вражень є складовою особистісного розвитку взагалі й рефлексії зокрема.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблено дві авторські методики: методика визначення місця рефлексії в процесі усвідомлення своєї життєдіяльності; авторська методика ступеню здатності до аналізу, усвідомлення та засвоєння свого життєвого досвіду. Створено дві модифікації

методики А. В. Карпова «Опитувальник вимірювання ступеню розвитку рефлексії» з метою її адаптації й застосування в ході визначення ступеню розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку та у підлітків. Усі методики пройшли перевірку на надійність та валідність.

Розроблено систему розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку шляхом застосування музики в якості стимульного матеріалу. Впровадження системи формування рефлексивних вмінь у дітей молодшого шкільного віку відбувалося в ході викладання навчальної дисципліни «Мистецтво».

Результати дослідження використовуються у процесі підготовки фахівців у закладах вищої освіти, в ході розробки й викладання освітніх програм за спеціальністю «Психологія», «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Психологічне консультування», «Психологічна корекція», «Педагогічна психологія», «Мистецтво», «Психологічна служба в системі освіти України».

Апробований у дослідженні методичний інструментарій може бути використаний для моніторингу успішності становлення рефлексії у дітей молодшого шкільного, підліткового та юнацького віку, розробки індивідуальних програм формування рефлексивних вмінь на різних стадіях становлення особистості.

Надійність та достовірність результатів дослідження забезпечена методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних положень, багатоаспектністю теоретичного аналізу, використанням взаємодоповнюючих методів, адекватних меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізу одержаних емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Основні положення дисертаційного дослідження **впроваджено** в освітній процес таких вищих навчальних закладів: Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка про впровадження № 044/346-26 від 19.11.2020); Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля (довідка про впровадження № 1469/15.18 від 28.12.2019), Мукачівський державний університет (довідка про впровадження № 238 від 12.02.2020); Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області (довідка про впровадження № 01-09/478 від 12.10.2020); Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (довідка про впровадження № 06.08-01-198 від 12.04.2019); Науково-практичний Центр медико-соціальних та психотехнологій при Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля (довідка про впровадження № 1497/15.17 від 28.12.2019); Центральний державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка (довідка про впровадження № 261/2-4 від 27.03.2020); Південноукраїнський інститут психології, психотерапії і управління (довідка про впровадження № 21 від 05.06.2020); гімназія «Міленіум» № 318 м. Києва (довідка про впровадження № 242 від 17.09.2019); загальноосвітня школа № 22 м. Києва (довідка про впровадження № 234 від 11.05.2020).

Особистий внесок здобувача. Усі подані в дисертації наукові результати отримано автором самостійно. У двох статтях, що написані у співавторстві, особистим внеском здобувача є наступне.

У статті, написаній у співавторстві з Р. Б. Чаусовою, авторові належить теоретичний аналіз, розробка програми та інструментарію дослідження впливу мистецтва на емоційну сферу, визначення зв'язку між музичною творчістю дітей та розвитком рефлексії (доробок автора становить 75%).

У статті, написаній у співавторстві з Запекою Я. Г., Максимовою Н. Ю., авторові належить теоретичний аналіз досліджуваної проблеми сучасних тенденцій вирішення проблеми розвитку рефлексії; з'ясування ролі сприйняття музики в процесі формування навичок рефлексії; розробка та апробація системи розвитку рефлексивних вмінь невербальними методами (доробок автора становить 70 %).

У статті, написаній у співавторстві з Максимовою Н. Ю. авторові належить теоретичний аналіз проблеми соціалізації дитини в умовах суспільних змін, розробка та апробація інструментарію дослідження та інтерпретація отриманих емпіричних результатів (доробок автора становить 80 %).

Апробація результатів дослідження. Головні положення і результати дослідження доповідалися на:

Всеукраїнських і Міжнародних наукових конференціях: II Всеукраїнський психологічний конгрес, присвячений 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (Київ, 2010); 4 міжнародна науково-практична конференція «Духовність у становленні та розвитку особистості» (Київ-Севастополь, 2010); VII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми екологічної психології /Розвиток психологічної теорії і практики в умовах екологічних і соціотехнічних ризиків/» (Київ, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Чинники та технології соціалізації і ресоціалізації особистості в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2011); II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми рекреаційної психології дитинства» (Одеса, 2012); I міжнародна науково-практична конференція «Медична психологія»: здобутки, розвиток та перспективи (Київ, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2012); VII Міжнародна науково-практична конференція "Проблеми емпіричних досліджень у психології" (Київ, 2012); VI Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми емпіричних досліджень у психології» (Київ, 2012); I міжнародна науково-практична конференція «Міждисциплінарні проблеми соціальної роботи: психологічні, соціологічні, правові аспекти» (Київ, 2013); VIII Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2013); Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави», Львівський державний університет внутрішніх справ (Львів, 2013); XV Міжнародна конференція молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження (Київ, 2013); II міжнародна науково-практична конференція «Міждисциплінарні проблеми соціальної роботи: психологічні, соціологічні, правові аспекти» (Київ, 2014); II Міжнародна науково-практична конференція

«Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи» (Київ, 2014); X Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми екологічної психології /Проектування розвитку природного середовища в урбанізованому суспільстві/» (Київ-Мукачеве, 2014); IV Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2014); Перший круглий стіл «Ситуаційні чинники особистісного та суспільного розвитку» (Київ, 2014); VII Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми особистості у сучасній психології: теорія, методологія, практика» (Одеса, 2014); XVII Міжнародна конференція молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження» (Київ, 2015); II Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів, молодих вчених і фахівців у галузі психології «Актуальні питання сучасної психології» (Суми, 2015); III Міжнародна науково-практична конференція «Міждисциплінарні проблеми соціальної роботи: психологічні, соціологічні, правові аспекти» (Київ, 2015); X Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Псі-фактор» (Київ, 2015); I Міжнародна конференція з проблем науково-обґрунтованої психологічної практики «Змінюючи суспільство» (Київ, 2015); I всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Соціальна робота в контексті соціокультурних змін» (Київ, 2016); XII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми екологічної психології: Еколого-психологічні наслідки криз та катастроф», присвячена пам'яті фундатора вітчизняної екологічної психології - доктора психологічних наук, професора В. О. Скребця (Київ-Чернігів, 2016); Міжнародна науково-практична конференція «Психологія сексуальності: наукові пошуки, теорії та практики» (Київ, 2016); Українсько-польська міжнародна наукова конференція «Класичний університет у контексті викликів епохи» (Київ, 2016); V Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2016); XII Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2017); XIX Міжнародна конференція молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження» (Київ, 2017); Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічна освіта в Україні: традиції, сучасність та перспективи» (Київ, 2017); VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Дитина в тяжкій хворобі: психологічний та психотерапевтичний супровід дітей та їх батьків» (Київ, 2017); Круглий стіл «Витоки та перспективи філософсько-психологічної освіти і науки в Україні» присвячений 155-річчю професора Київського університету Г. І. Челпанова (Київ, 2017); III Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика» (Київ-Херсон, 2017); International conference on mental health care: Global challenges of XXI century. Hosted by Interregional Academy of Personnel Management (Ukraine) 26-27 October 2017; VI Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах

сучасного суспільства» (Київ, 2018); Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні умови попередження та подолання соціальної напруженості в освітніх організаціях» (Київ, 2019); IV міжнародна науково-практична конференція «Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика» (Київ, 2019); Методологічний семінар НАПН України (Київ, 2020)

Основні положення та результати дослідження також доповідалися й обговорювалися на засіданнях лабораторії навчання імені І. О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (Київ, 2015-2020 р.).

Кандидатську дисертацію за темою «Психологічні особливості сприймання музики особистістю залежно від соціальної адаптованості» було захищено у 2009 році за спеціальністю 19.00.01 - загальна психологія, історія психології під керівництвом завідувача лабораторії навчання ім. І. О. Синиці Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, академіка АПН України доктора психологічних наук, професора Максименка С. Д. Положення та висновки кандидатської дисертації у докторській дисертації не використовувались.

Публікації. Результати дослідження відображені в 64 наукових працях, 23 статті - у фахових виданнях з психології, затверджених МОН України, (з них 4 - в збірниках, включених до міжнародних наукометричних баз); 2-у закордонних виданнях; 1 - монографія (одноосібна), 1 навчально-методичний посібник (у співавторстві), 3 методичні рекомендації, 30 статей - у журналах і збірниках наукових праць.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається з вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (410 найменувань, з них 129 іноземною мовою) та додатків на 28 сторінках. Дисертація містить 15 таблиць та 23 рисунки. Загальний обсяг дисертації складає 402 сторінок. Основний обсяг - 348 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано мету і завдання дослідження, визначено об'єкт, предмет, сформульовано концепцію; викладено методологічні й теоретичні основи дослідження та методичний інструментарій. Висвітлено наукову новизну, теоретичне й практичне значення одержаних результатів роботи. Подано відомості про наукові публікації, апробацію, впровадження результатів дослідження у практику й особистий внесок здобувача.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження феномену рефлексії»** висвітлено стан досліджуваної проблеми, виокремлено основні наукові підходи до вивчення проблеми розвитку рефлексії загалом й осіб молодшого шкільного віку зокрема, визначено сутність та особливості становлення рефлексії у осіб різного віку, подано теоретичну модель розвитку рефлексії із застосуванням вербальних та невербальних стимулів.

Показано, що вивченню проблеми розвитку рефлексії було присвячено багато робіт представників різних психологічних шкіл та напрямів. Рефлексія завжди привертала увагу мислителів ще з часів античної філософії. Зокрема,

Аристотель визначав рефлексію як мислення, спрямоване на мислення. У Р. Декарта рефлексія виступає в якості способу осягнення безпосередньо достовірних основоположень свідомості. Дж. Локк вважав, що рефлексія - це спостереження, якому розум піддає свою діяльність. І. Кант трактував рефлексію як віднесення знань і уявлень до відповідних пізнавальних здібностей. У Г. Гегеля рефлексія виступає рушійною силою розвитку, внутрішньою формою історичної самосвідомості і саморозвитку культури.

Згідно П. Т. де Шардену, рефлексія - те, що відрізняє людину від звірів; завдяки їй людина може не просто знати щось, але ще й знати про своє знання. Е. Кассіерер стверджував, що рефлексія полягає у здатності виокремлювати з усього суцільного потоку чуттєвих феноменів деякі стійкі елементи, щоб, ізолювавши їх, зосередити на них увагу.

Розкриття психологічного змісту різних феноменів рефлексії наразі розглядається в рамках таких підходів до дослідження: свідомості, мислення, творчості, спілкування.

В психічній діяльності людини рефлексія виступає як багатофункціональний феномен. Автори (Ю. Н. Кулюткін, В. Ю. Хотинець, Г. П. Щедровицький) виокремлюють функцію рефлексії як процес встановлення і гнучкого співвіднесення вимог ситуації і реальних можливостей суб'єкта; функцію рефлексії як регулятора мислення при вирішенні творчих завдань та підвищення продуктивності мислення при вирішенні іншого роду завдань; функцію рефлексії на шляху самопізнання особистості; функцію рефлексії в процесі самовдосконалення особистості.

Рефлексія трактується як механізм соціального життя людини у всіх її проявах; як механізм самоорганізації і саморозвитку складних систем, джерело і засіб свободи особистості. Рефлексія включена в якості предмета і об'єкта дослідження в науки про свідомість (філософія, психологія, педагогіка), в теорію мислення (когнітивна психологія, герменевтика, дидактика), в науку про особистість (психологія, педагогіка) і в теорію діяльності (психологія управління).

До теперішнього часу відбулося оформлення трьох наукових напрямків вивчення рефлексії: психологія рефлексії, методологія рефлексії інтелектуальних систем і мислєдіяльнісний підхід вивчення рефлексії. Ще недостатньо чітко оформлені напрями дослідження в педагогічній психології, психології свідомості, психології особистості, в галузі вікової психології, прикладної психології. Важливо, щоб домінуючим став педагогічний аспект у психології рефлексії - розвиток рефлексивних здібностей, володіння техніками рефлексії, формування багатопланового, багатовимірного функціонування свідомості, здатності самовизначатися в історії культури.

У предметному аспекті з'ясовувано роль рефлексії у розвитку творчої індивідуальності і продуктивності наукової діяльності (А. В. Балаєва, А. А. Деркач, І. Н. Семенов); в концептуальному плані - модель взаємодії рефлексії та інтуїції в інноваційному процесі (Р. Н. Бершацький, І. Н. Семенов); в психотехнологічному сенсі - розробляються рефлетехнології розвитку особистості через психотерапевтичний рефледіалог (І. Н. Семенов); в

прикладному аспекті – досліджуються рефлексивно-психотерапевтичні особливості реабілітації аномальної особистості при алкогольної та наркологічної залежності (Т. Горські, М. Корхонен, Д. Піті та ін.), а також вивчаються рефлексивно-акмеологічні закономірності кар'єрної самореалізації (І. П. Іванов, Т. К. Селевко, С. Ю. Курганов).

У психологічній літературі немає єдності у визначенні місця рефлексії в структурі особистості. Нам видається найбільш перспективним системний підхід А. В. Карпова і В. М. Скитяєвої, які дають цілісне розуміння рефлексії як якості, однопорядкової свідомості. На основі глибокого системно-функціонального дослідження автори визначають місце рефлексії у складній структурі психіки людини, розглядаючи цей феномен як комплексне синтетичне утворення, що виступає одночасно як психічний процес, властивість і стан суб'єкта. У цьому підході рефлексивність виступає як метаздатність, що входить в когнітивну підструктуру психіки, виконуючи регулятивну функцію для всієї системи, а рефлексивні процеси - як процеси третього порядку. Будучи найвищим за ступенем інтегрованості процесом, рефлексія одночасно є способом і механізмом виходу системи психіки за власні межі, що детермінує пластичність і адаптивність особистості.

Велика кількість робіт спрямована на побудову типології рефлексії. Виділяють, перш за все, рефлексію групову та індивідуальну (С. В. Кондратьєва і В. А. Кривошеєв). При індивідуальній рефлексії людина самостійно описує процеси, що мали місце в її свідомості, мисленні і поведінці. Людина аналізує послідовність і зміст розумових операцій, помилки, труднощі, стереотипи, нові ідеї, а також підстави, мотиви і цілі своїх дій. Індивідуальна рефлексія - інтимний, індивідуальний процес, у якому мислення спрямоване на особливості власного «я», на різні стани свідомості. Вона, як правило, виникає в ситуаціях, де необхідно перебудувати системи свідомості особистості. Автори виокремлюють два види індивідуальної рефлексії: комунікативну і особистісну. Під комунікативною рефлексією в даному контексті розуміється самопізнання, здійснюване шляхом проникнення у внутрішній світ іншої людини, при якому суб'єкт самопізнання отримує інформацію про те, як його розуміє, як до нього ставиться і як його оцінює інший.

За І. С. Ладенко була розроблена гносеологічна модель рефлексії, яка має такі рівні: перший рівень складають такі рефлексивні процеси, як самоспостереження за процесами мислення; другий рівень складають форми рефлексії, пов'язані з механізмом розуміння нової пізнавальної задачі; третій рівень складають більш складні види рефлексії, в яких відбувається усвідомлення способів взаємодії індивідів і засобів, при отриманні результату, що визначається метою.

Наступний аспект вивчення сутності рефлексії - визначення її рівнів. А. В. Карпов виокремлює рівні рефлексії в залежності від ступеня складності змісту: перший рівень включає рефлексивну оцінку особистістю актуальної ситуації; другий рівень передбачає побудову суб'єктом судження щодо того, що відчувала інша людина в тій же ситуації; третій рівень включає уявлення думок іншої людини про те, як вона сприймається суб'єктом; четвертий рівень містить

в собі уявлення про сприйняття іншою людиною думки суб'єкта з приводу думок іншого про поведінку суб'єкта в тій чи іншій ситуації.

Згідно В. В. Пономарьової, виділяються такі рівні рефлексії. Рефлексивна оцінка суб'єктом: даної ситуації, своїх думок і почуттів у цій ситуації, поведінки іншої людини в цій ситуації; судження суб'єкта про почуття іншої людини в тій же ситуації, про її думки з приводу цієї ситуації і про самого суб'єкта; саморепрезентація думок іншої людини, пов'язаних з тим, як та сприймається суб'єктом, і про те, як інша людина сприймає думку суб'єкта про самого себе; судження суб'єкта про сприйняття іншою людиною думки суб'єкта щодо думок іншого про поведінку суб'єкта в різних ситуаціях.

Н. І. Гуткіна при експериментальному вивченні виокремлює наступні види рефлексії: Логічна - рефлексія в області мислення, предметом якої є зміст діяльності індивіда; особистісна - рефлексія в області афективно-потребнісної сфери, пов'язана з процесами розвитку самосвідомості; міжособистісна - рефлексія по відношенню до іншої людини, спрямована на дослідження міжособистісної комунікації. Б. П. Ковальов визначає наступні види рефлексії в процесах педагогічного спілкування: соціально-перцептивна рефлексія; комунікативна; особистісна рефлексія - осмислення власної свідомості і своїх дій, самопізнання.

Серед українських дослідників вікові аспекти розвитку рефлексії висвітлив у своїх працях П. Р. Чамата, який довів, що у молодших школярів завдяки новій соціальній ситуації розвитку, новим умовам спілкування та діяльності учіння з'являються логіко-психологічні підстави та здатність до рефлексії, які так необхідні їм для переходу від уявлень про себе до думки про себе. Як інтегральну змістовно-функціональну

характеристику

саморегуляції розглядає рефлексивність М. Й. Боришевський; розвиток рефлексивної самосвідомості у дошкільному періоді онтогенезу досліджувала С. П. Тищенко.

Серед сучасних українських дослідників слід відзначити роботи Р. В. Павелківа, О. І. Власової, Л. А. Найдьонової, М. М. Марусинця, Т. М. Яблонської, І. В. Яворської-Ветрової та інші.

Р. В. Павелків розглядає проблему формування та розвитку здатності до моральної рефлексії молодших школярів. Дослідником доведено, що включення дітей в різні системи зв'язків, зовнішніх відношень створює можливість рефлексивного ставлення до себе та до інших. Розроблена автором система розвитку рефлексії передбачає вправи, що вимагають від кожного учасника тренінгової групи перетворення власних особливостей на об'єкт пізнання, визначення своїх позицій та ставлення до інших. Таким чином, створюються сприятливі умови для розвитку моральної рефлексії молодших школярів.

Дослідження Л. А. Найдьонової присвячені вивченню психології рефлексії. Визначено основні тенденції розвитку розуміння феномену рефлексії, сучасним концептуалізаціям рефлексії в англійських та українських джерелах. Увага автора спрямована на висвітлення теоретичних передумов дослідження рефлексивних властивостей територіальних спільнот, ролі

рефлексивного капіталу у розв'язанні соціальних дилем розвитку територіальних громад, рефлексії історичних травм територіальною спільнотою.

У роботах М. М. Марусинець порушено проблему модернізації освіти в сучасних вишах з орієнтуванням на нові підходи, зокрема пріоритетним підходом є рефлексивно-орієнтована концепція освіти. В її основу покладено ідею організації взаємопов'язаної рефлексивної діяльності всіх суб'єктів, що забезпечують спрямованість основних навчальних процесів на розвиток рефлексії в цілому. Автором доведено, що саме рефлексія є однією із головних складових сучасного інноваційного навчання.

Зарубіжні дослідники висвітлили ряд проблем розвитку рефлексії.

L. Siiman, M. Pedaste, M. Daudelin була розроблена система кодування, що вимірювала наявність рефлексивних вмінь. Нейро-етологічний підхід до еволюції рефлексії розроблено у працях A. Alcaro, S. Carta.

M. Mäeots, K. Kori, показали, що наявність розвиненої рефлексії дає можливість досягати більших успіхів у навчанні. Зокрема, це відбувається завдяки здатності учнів переносити навички самоаналізу на вирішення проблемних задач (M. Matsuo). Дослідження A. Zolfaghari, D. Fathi, M. Hashemi довели, що студенти з розвиненою рефлексією мають кращу навчальну успішність та прагнуть до самовдосконалення. Заохочення до рефлексії та творчості сприяє успішності навчання.

Зв'язок розвитку рефлексії з музичним навчанням довели G. McPherson, M. Osborne, P. Evans and P. Miksza. Виходячи з розробленого ними мікроаналізу музичної практики, автори акцентують на ефективності розвитку рефлексії в процесі навчання музичному мистецтву.

Отже, зарубіжні дослідники розглядають функції рефлексії як механізм свідомості - формування образу і як процес свідомості - побудова асоціативних зв'язків. Рефлексією здійснюється обмеження ступенів свободи образу ситуації і необхідної моторної програми, що призводить до адекватної умовам ситуації поведінки. Рефлексія як механізм діяльності - виникнення дії, як процес діяльності - зміна позицій. У діяльності рефлексія є рефлексивною дією, в якій відбувається означення смислів і осмислення значень, тих процесів, які досліджені в онтології свідомості.

Представлений аналіз різних трактувань рефлексії експлікує категоріальний аспект історико-наукових передумов і філософсько-методологічну базу психологічного вивчення рефлексивності як важливої метакогнітивної і полімодальної властивості свідомості людини. Узагальнення ретроспективної панорами історико-наукових трактувань рефлексії дозволяє диференціювати її типологію з наукознавчих позицій, тобто розрізняти види, типи, форми та рівні рефлексії. З методологічних позицій рефлексія має міждисциплінарний статус, який необхідно враховувати як в теоретичному плані, так і в прикладному аспекті.

Наше робоче визначення рефлексії - це усвідомлення суб'єктом самого себе, своїх здібностей, можливостей, недоліків, процесів, що відбуваються у своїй свідомості, результатів власної активності, своїх стосунків з іншими

людьми та ставлення оточуючих до суб'єкта.

Теоретичний аналіз ступеню розробки проблеми визначення поняття, форм, рівнів та процесу розвитку рефлексії показав, що існують достатньо значущі здобутки дослідників. Проте, слід зауважити, що закономірності розвитку рефлексії у дітей досліджені не достатньо. Переважна більшість науковців вивчала цю проблему в ході навчальної діяльності школярів. Проте, зараз у сучасному суспільстві впливи на формування особистості дітей не обмежується засвоєнням навчальних предметів.

У другому розділі «Соціально-психологічні чинники розвитку рефлексії у дитячому віці» розглянуто послідовність доробку щодо теоретико-методологічного обґрунтування авторського підходу до визначення чинників розвитку рефлексії у дитячому віці. Розвиток особистості в сучасному світі відбувається на тлі перенасичення інформацією та спонуками до активних дій. В такій атмосфері розвиток здатності до самоаналізу, до рефлексії, до усвідомлення свого життєвого досвіду виявляється загальмованим. Серйозною перешкодою розвитку рефлексії сучасних дітей, на нашу думку, є феномени, що зумовлені занадто раннім захопленням комп'ютером. Звичка отримувати бажаний і завжди передбачуваний результат простим натисканням кнопки знижує розумову активність дитини, позбавляє її необхідності тренування навичок рефлексії.

Динамічні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, призводять до стрімких змін дитинства: змінюється простір його функціонування, рівень соціального дозрівання. Розвиток сучасної дитини відбувається в парадоксальних і суперечливих соціальних умовах; складності, пережиті дітьми в процесі соціалізації в транзитивному суспільстві, позначаються на фрагментарності і відсутності цілісності в їх картині світу.

Розвиток культури людства неодмінно включає етап засвоєння здобутків попередніх поколінь. Відомо, що переважна більшість молоді зараз віддають перевагу творам з низьким рівнем художньої цінності. Естетично спустошені «зразки» масової культури здебільшого віддзеркалюють бездуховність, нігілізм та моральну деградацію певних прошарків сучасного суспільства. Більш того, деякі музичні естрадні напрямки навіть завдають шкоди не тільки розвитку художнього смаку молоді, а й її психічному здоров'ю. Образ «людини, що розважається», переважає в ставленні сучасної молоді до музичної культури над шанобливим, піднесеним, осяяним усвідомленням трансцендентності великого мистецтва.

Всі ці фактори, безсумнівно, порушують розвиток особистості дитини, ускладнюють процеси її соціалізації та індивідуалізації в соціокультурному просторі, деформують міжсуб'єктні і міжкультурні відносини, детермінуючи виникнення варіативних комунікативних труднощів на дитячих етапах онтогенезу. Зазначені тенденції є небезпечними як показник загального зниження рівня особистісного розвитку, так і як віддзеркалення низького рівня розвитку рефлексії.

Існують протиріччя між розвитком інформаційно-комунікативних відносин і змінами інформаційної культури; між гуманістичними установками і

технологізацією соціальної взаємодії; між динамікою розвитку формально-технологічної, гуманітарної та соціокультурної складових інформаційно - комунікативного поля. Ці протиріччя посилюють невідповідність між процесами самоорганізації та регулюючого впливу в просторі соціальної взаємодії об'єктивним законам і закономірностям розвитку особистості людини.

Необхідність визначення зв'язку особистісної зрілості із особливостями сприймання інформаційного простору взагалі та музичного зокрема зумовлена тим, що сучасна масова культура наполегливо нав'язує занурення у такий музичний простір, що відіграє негативну роль у формуванні особистості.

Розвиток рефлексії у молодших школярів в процесі освіти передбачає вибір педагогічних умов, відповідних як самому феномену рефлексії, так і змісту тієї діяльності, в рамках якої здійснюється формування рефлексивних навичок. На нашу думку, найбільш ефективним різновидом такої діяльності є процес сприймання музики. Інтонаційна природа музики і невербальний характер її впливу на емоційно-чуттєву сферу людини представляють унікальну можливість розвитку рефлексії.

Класична серйозна музика для свого осягнення потребує глибокої зосередженості, нерідко - аналітичних роздумів з приводу викликаних музикою переживань. Тому не випадково так багато загального у сприйнятті серйозної музики з медитацією, під якою розуміється інтенсивне, що проникає вглиб, емоційне занурення в аналіз свого життєвого досвіду, свого внутрішнього світу. Це досягається шляхом спрямування уваги на свої почуття і усуненні всіх факторів, що заважають цьому. Стан особливого просвітлення свідомості, яким характеризується настрій людини після медитації, ми можемо спостерігати і у слухачів після гарного концерту серйозної музики, і у відвідувача художньої виставки, і у людини, яка успішно вирішила творчу задачу після довгих роздумів над нею. Виникаючі в момент медитації особливі стани свідомості сприяють тому, що ідеї, які переживаються людиною стають надбанням системи ціннісних орієнтації особистості. Під час слухання музики людина може здійснювати глибоку рефлексію - процес самопізнання своїх внутрішніх психологічних можливостей, думок, почуттів, що виникають в процесі її життя.

Музично-пізнавальні процеси являють собою психічні процеси, предметом і простором розгортання яких є музика. Загальна психологія називає в якості основних пізнавальних процесів відчуття, сприйняття, мислення і уяву. Вони ж стосовно музики являють собою музично-пізнавальні процеси, оскільки на їх основі здійснюється пізнання музики в широкому сенсі.

Необхідність розвитку рефлексії в дитячому віці, а саме у молодших школярів зумовлена важливістю цього процесу для формування особистості. В цей віковий період у мисленні дитини здійснюється розуміння неявних прихованих зв'язків причин і сутностей об'єктів; ролі і функції, відносини речей. Встановлення такого внутрішнього розуміння відносин і зв'язку предметів здійснюється на основі аналізу, що включає рефлексію. Саме цей вік є сенситивним для формування рефлексивних вмінь, оскільки діти вже здатні усвідомлювати свої почуття, оцінювати свої вчинки, результати своєї діяльності, свої стосунки з оточуючими.

Слід підкреслити значущість музичного сприйняття для розвитку рефлексії саме у молодшому шкільному віці, особливо перші його три роки (7-9 років). Саме в силу психічних особливостей цього віку, його виняткової сприйнятливості і схильності до творчості, заняття з молодшими школярами найбільш ефективні.

Для музичного сприйняття в цьому віці характерні яскраво виражені зацікавленість, емоційність, цілісність, образність, але водночас й дифузність, неусвідомленість, недостатня константність і вибірковість. Тобто музичне сприйняття ще мало розвинене. Проте є допитливість і бажання слухати музику. Ці вікові особливості дитини необхідно максимально повноцінно використати.

Завдяки ігровим формам виявляються творчі можливості дитини, чому сприяє чутливе сприйняття звукового середовища. Провідними прийомами є невимушена гра з тембрами, ритмами, імпровізація, спільне музикування, темброво-ритмічний театр, де звуки стають «персонажами». Зазначені засоби розвитку рефлексії, на нашу думку, більш ефективні ніж вербальні, коли дитину просто закликають до самоаналізу або до аналізу своїх стосунків з оточуючими. В своїх дослідженнях Г. А. Цукерман підкреслює, що рефлексії навчити не можна, можна тільки надати можливість цьому навчитися. Автор вказує, що переживання емоцій, що виникають в ході діяльності та стосунків з однолітками є однією з необхідних умов формування рефлексивних здібностей дітей.

У **третьому розділі «Розвиток рефлексії засобами мистецтва»** висвітлено вплив мистецтва на особистість взагалі й розвиток рефлексії зокрема. Доведено, що сприймання музики є творчим процесом, оскільки слухач створює свою систему музичних образів і символів. Показано, що виховна сила музики полягає у тому, що вона своєрідно підкреслює певні моменти і ситуації в житті людини, підсилює емоційне сприймання і створює особливе ставлення до них. Емоційні імпульси та спонукання, що викликають при цьому, впливають на розвиток рефлексії. Представлено теоретичну модель розвитку рефлексії відповідно до ступеню особистісної зрілості та процес формування рефлексивних вмінь в ході сприймання музичних творів.

Музичне сприйняття слухача, як зазначає Г. Б. Биховський, має систему функцій: соціальних і особистісних. Соціальні функції грають комунікативну роль, емоційно об'єднуючи слухачів. Сприймання твору мистецтва передбачає встановлення діалогічної взаємодії між суб'єктом, що сприймає, і наявною у творі особистісною позицією автора. Зокрема, на думку О. Г. Костюка, розуміння, переживання музичного твору передбачає цілісне реагування слухача і, через інтерпретацію, його проникнення у сферу смислів і задумів автора. Сприймаючи музику, людина виходить з власного досвіду, тобто виникає суб'єктивна активність людини, що створює нову інтегральну систему психічних образів, символів, що значно більш об'ємні ніж саме по собі звучання музики. Сприймання музики, як зазначає О. Г. Костюк - це становлення суб'єктивного художнього образу у слухача, що розпочинається з розпізнавання музичної мови інтуїтивним розумінням сенсу музики, а надалі

його осмисленням.

Особливо багатогранною є особистісна функція. Вона включає задоволення цілої низки потреб: пізнавальні, естетичні, самовиховання, емоційної розрядки, компенсаторні, стимулювання прагнення до діяльності, формування певного тону, стану або настрою. Особистісна функція музичного сприйняття зумовлює емоційний відгук й прагнення осмислити свої відчуття й переживання. Це свідчить про наявність важливої ролі музичного мистецтва у розвитку рефлексії.

Довгий час уявлення про музичну творчість припускало тільки процес створення музичного твору. Проте, дослідження довели (Л. А. Баренбойм, Г. М. Тарасов), що під час виконання музики її зміст і форма дещо змінюються, перетворюються виконавцем. Більш того, сприйняття музики слухачем також є актом співтворчості. При сприйманні музики спостерігається явище, яке подібне до виконавської творчості: тут можна говорити про новий слухачський варіант музичного твору, про нову інтерпретацію. Зокрема, на думку О. Г. Костюка, розуміння, переживання музичного твору передбачає цілісне реагування слухача і, через інтерпретацію, його проникнення у сферу смислів і задумів автора. Сприймаючи музику, людина виходить з власного досвіду, тобто виникає суб'єктивна активність людини, що створює нову інтегральну систему психічних образів, символів, що значно більш об'ємні ніж саме по собі звучання музики. Сприймання музики, як зазначає О. Г. Костюк - це становлення суб'єктивного художнього образу у слухача, розпочинається з розпізнавання музичної мови інтуїтивним розумінням сенсу музики, а надалі з його осмисленням. З музичним сприйняттям, а саме із властивою йому оціночною діяльністю пов'язана робота й рефлексії. Музичне сприйняття зумовлює емоційний відгук й прагнення осмислити свої відчуття й переживання. Це свідчить про наявність важливої ролі музичного мистецтва у розвитку рефлексії.

Необхідність розгляду проблеми активізації творчого процесу зумовлено тим, що саме з цим процесом пов'язане особистісне зростання взагалі й розвиток рефлексії зокрема. Саме в процесі творчості людина самореалізується в повній мірі, що викликає позитивні емоційні стани: радість, піднесення, натхнення. Такі стани є найбільш сприятливі для розвитку рефлексії.

Розглянувши зв'язок рефлексії з творчими проявами особистості, ми дійшли висновку, що творчий процес зумовлений потребою суб'єкта у самореалізації. Творчі прояви є ознакою особистісного зростання. Сприймання музики є також творчим процесом, оскільки слухач створює свій новий музичний образ, що може бути відмінним від задуму композитора й виконавця. Отже, сприймання музики з подальшим усвідомленням своїх емоційних вражень є складовою особистісного розвитку взагалі й рефлексії зокрема.

Здобутки, зроблені на основі нашого теоретичного дослідження розвитку рефлексії полягають у створенні моделі функціонування рефлексії в ході сприймання музики. Ця модель включає такі механізми: структурування, самовиявлення, включення континуального мислення. Включення механізму структурування зумовлено тим, що перешкодою розвитку особистісної

рефлексії є блокування процесу структурування своїх переживань яскравим (негативним чи позитивним) забарвленням емоцій. В цьому разі людина не може усвідомити свої почуття, оскільки вони перебувають в хаотичному стані. Вплив класичної музики включає механізм структурування. Це пояснюється тим, що класична музика завжди побудована по законам гармонії, а значення слова гармонія - зв'язок, встановлення порядку, лад, злагодженість, домірність, стрункість. В музиці це представлено як логічна послідовність консонансів, дисонансів, тональностей, ладів, ритмів, динаміки. Структура музичного твору чітко визначена відповідно до свого жанру. Тому, під час сприймання класичної музики відбувається мимовільне «втягування» емоцій і почуттів із хаотичного стану в структурований.

Потужною потребою, що детермінує процес особистісного розвитку є потреба в самореалізації. Механізм самовиявлення полягає у наступному: актуалізація невербальних проявів почуттів, що викликала музична діяльність (прослуховування музики, рух під музику, малювання, імпровізація); прагнення виявити для оточуючих свій емоційний стан, що реалізується завдяки застосуванню спеціальних технік (музична казка, творення кольорової музики); вербалізація своїх думок і почуттів.

Механізм включення континуального мислення полягає у наступному: сприймання творів мистецтва через сферу емоцій та почуттів, а надалі через символ, зумовлює те, що мистецькі враження можуть бути представлені у свідомості людини. Цей процес є природним й мимовільним, але вербалізація символів відбувається лише в разі довільної регуляції. Отже, аналіз емоцій і почуттів, що виникли в процесі естетичного сприймання є підґрунтям розвитку рефлексії, що відбувається через механізм символуотворення.

Таким чином, ми виходили з припущення про те, що вплив на емоційну сферу дає можливість через підсвідоме сформувати мотивацію до самоаналізу та рефлексії на відміну від вербальних засобів.

У **четвертому розділі «Емпіричне дослідження процесу розвитку рефлексії»** розглянуто послідовність проведення емпіричного дослідження, покрокове обґрунтування авторського підходу щодо організації структури емпіричного дослідження, висвітлено методичний інструментарій констатуючого етапу експерименту. Надано емпірично визначені показники розвитку рефлексії у молодших школярів та показано вікову динаміку розвитку рефлексії. Доведено, що рівень розвитку рефлексії залежить не стільки від віку, скільки від ступеню особистісної зрілості. Виявлено статистично значущі зв'язки між рівнем особистісного розвитку та музичними уподобаннями.

Емпіричне дослідження включало шість етапів. На першому (пілотажному) етапі емпіричного дослідження відбувалася апробація модифікованих та авторських методик визначення рівня розвитку рефлексії, зв'язку музичних уподобань, ціннісних орієнтацій, ступеню особистісної зрілості осіб різних вікових груп.

На другому етапі ми визначили вибірку досліджуваних. Оскільки, як було зазначено в теоретичній частині дослідження, формування рефлексії відбувається у дитячому та підлітковому віці, а надалі зберігається рівень

«плато», наша вибірка складалась із трьох груп: молодші школярі, підлітки та особи юнацького віку. На цьому етапі дослідження експериментальна база включала учнів гімназії № 318 «Міленіум», закладу загальної середньої освіти № 22 м. Києва та студентів факультету психології, географічного факультету, Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Конкретні особи, які увійшли у вибірку досліджуваних, були визначені методом випадкових чисел.

На третьому етапі ми визначали відмінності рівня розвитку рефлексії у осіб різного віку, тобто у визначених нами групах досліджуваних. Зважаючи на результати теоретичної частини дослідження, було необхідно перевірити емпірично, від чого більше залежить рівень розвитку рефлексії: від паспортного віку, чи від ступеню особистісного розвитку.

Четвертий етап дослідження був присвячений вивченню зв'язку музичних уподобань, ступеню особистісного розвитку та рівня рефлексії. На цьому етапі, крім модифікованих та авторських методик були застосовані метод експертів та анкета. Анкета включала такі параметри: спілкування, продуктивна діяльність, пізнавальна активність, ступінь занурення у віртуальну реальність, емоційний контент. Крім зазначених параметрів була шкала, що дала змогу з'ясувати музичні уподобання.

На п'ятому етапі ми з'ясовували ступінь ефективності розвитку рефлексії вербальними та невербальними методами. Як зазначалось у теоретичній частині, практично всі дослідники застосовували вербальні методи. Проте, поодинокі спроби включити невербальний компонент давали кращі результати.

Шостий етап дослідження був присвячений апробації розробленої нами системи розвитку рефлексії у дітей засобами музичного мистецтва. Цей етап тривав протягом навчального року. Заняття відбувалися раз на тиждень. Стимульним матеріалом виступали, насамперед, музичні твори та їх фрагменти. Інструментом розвитку рефлексії була спеціально організована діяльність, що розгорталась навколо слухання, відтворення та створення музики.

Відповідно до поставлених завдань, в нашому емпіричному дослідженні був використаний комплекс методичних засобів, що включав оцінку рівня розвитку рефлексії, здатність адекватно сприймати та засвоювати свій життєвий досвід та ступінь особистісної зрілості. В комплекс дослідницького інструментарію входили наступні методи: аналіз документів; метод експертів; опитувальник вимірювання ступеню розвитку рефлексії (А. В. Карпов); модифіковані нами методики - для молодших школярів та для підлітків (на основі методики А. В. Карпова); анкетування; авторські методики: «Баланс самосвідомості» та «Наративна розповідь»; експериментальна бесіда; контент-аналіз; спостереження експериментатора; формуючий експеримент.

Модифіковані нами методики, як і авторські методики - «Наративна розповідь» та «Баланс самосвідомості» - нами були апробовані відповідно до вимог, що забезпечують їх надійність, валідність і репрезентативність. Комплекс методів, за допомогою якого ми визначали наявність зазначених феноменів, був підібраний відповідно до таких вимог:

- всі методики відповідали вимогам надійності, достовірності та

валідності;

- застосування методів було нетрудомістким, завдання - легкими та зрозумілими для виконання;
- методики давали можливість діагностувати суміжні параметри, що дозволяло здійснювати перевірку отриманих даних;
- експериментальні завдання були сконструйовані таким чином, що їх можна було виконувати не тільки індивідуально, а й в ході групової роботи.

Обробка результатів проведеного експериментального дослідження включала:

1. Розрахунок основних показників по всій кількості методик, використаних у дослідженні та подання їх у числовій формі.

2. Підготовка зведеного масиву даних по всій вибірці досліджуваних у вигляді вихідної матриці результатів для комп'ютеризованої обробки. У матриці даних вказувалися відомості по основним незалежним змінним: номер досліджуваного, стать, вік, приналежність до певної кваліфікаційної групи, номер діагностичного виміру. Відповідно до отриманого формату матриці, в нього заносилися дані за всіма залежними змінними, тобто по всім основним показникам методик.

3. Статистична обробка результатів була застосована з метою доказу факторів, що свідчать про ефективність розробленої батареї методів та виявлення закономірностей і тенденцій, опосередковуючи прояви, що вивчалися. Обробка результатів проводилася за допомогою стандартного статистичного пакету SPSS for Windows (версія 21.0). В якості основних статистичних процедур були використані наступні:

- Підрахунок стандартного набору показників описової статистики по всій вибірці в цілому, групах і підгрупах досліджуваних з метою отримання зведених загальногрупових даних по виконанню діагностичних методик.
- Кореляційний аналіз (по Пірсону, Спірмену) між основними показниками методик для виявлення ступеня їх взаємної узгодженості.
- Метод визначення достовірності розбіжностей між різними досліджуваними групами (за F - критерієм Фішера);
- Метод визначення достовірності змін показників рефлексії досліджуваних експериментальної групи під впливом реалізації нашої системи розвитку рефлексії засобами музичного мистецтва - (за t - критерієм Вілкоксона).

Отримані результати проведеної багатоступінчастої обробки даних дозволяють не тільки оцінити доцільність використання на практиці запропонованих нами методів, але і в достатньо повній мірі охарактеризувати можливості і обмеження їх застосування при роботі з різними групами осіб.

Параметрами визначення рівня особистісного розвитку були: здатність до усвідомлення, оцінки та засвоєння свого життєвого досвіду; збалансованість сприймання себе в просторі оточуючого світу. Зазначені параметри ми визначали у осіб різного віку з використанням вказаних вище методів.

Порівняння числа осіб в кожній групі (молодші школярі, підлітки, студенти) відповідно до рівнів рефлексії показало наступне (див. рис. 1).

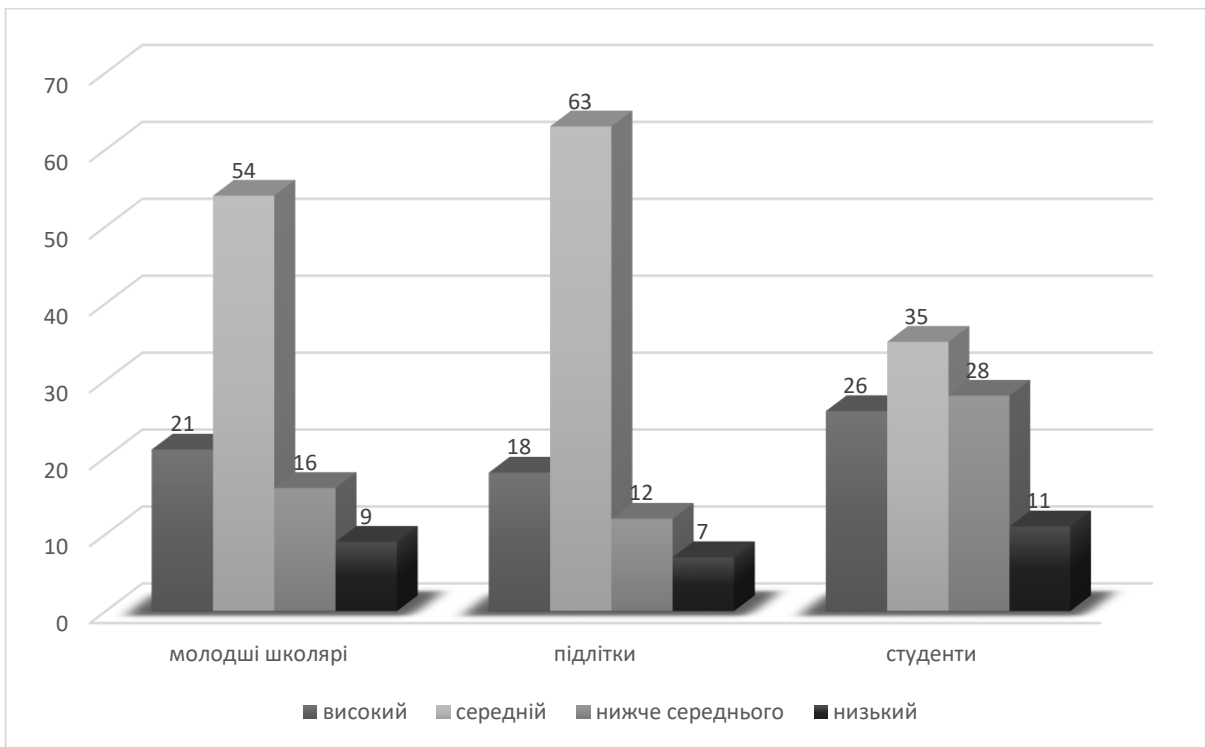

Рис. 1. Рівень розвитку рефлексії у осіб різних вікових груп за методикою А. В. Карпова

Як видно з діаграми, рівень розвитку рефлексії за методикою А. В. Карпова має деякі відмінності, відповідно до розподілу по віковим групам. У підлітків, у порівнянні з молодшими школярами, зменшується число осіб з високим рівнем розвитку рефлексії й низьким та нижче середнього.

Стосовно юнацького віку ми бачимо протилежну картину, ніж у підлітків. Групи з високими й низькими та нижче середнього показниками поляризуються, а середній рівень розвитку рефлексії виявляється у майже вдвічі меншого числа осіб. Інтерпретація зазначених результатів буде більш переконливою, коли ми представимо показники рівня розвитку рефлексії за методиками, які є проєктивними, тобто такими, що не залежать від фактору соціальної бажаності, а отже максимально відображають реальність. Розглянемо, як розподілились особи різних вікових груп відповідно до показників методики «Наративна розповідь», що є дотичними параметрами рівня розвитку рефлексії (див. Рис.2).

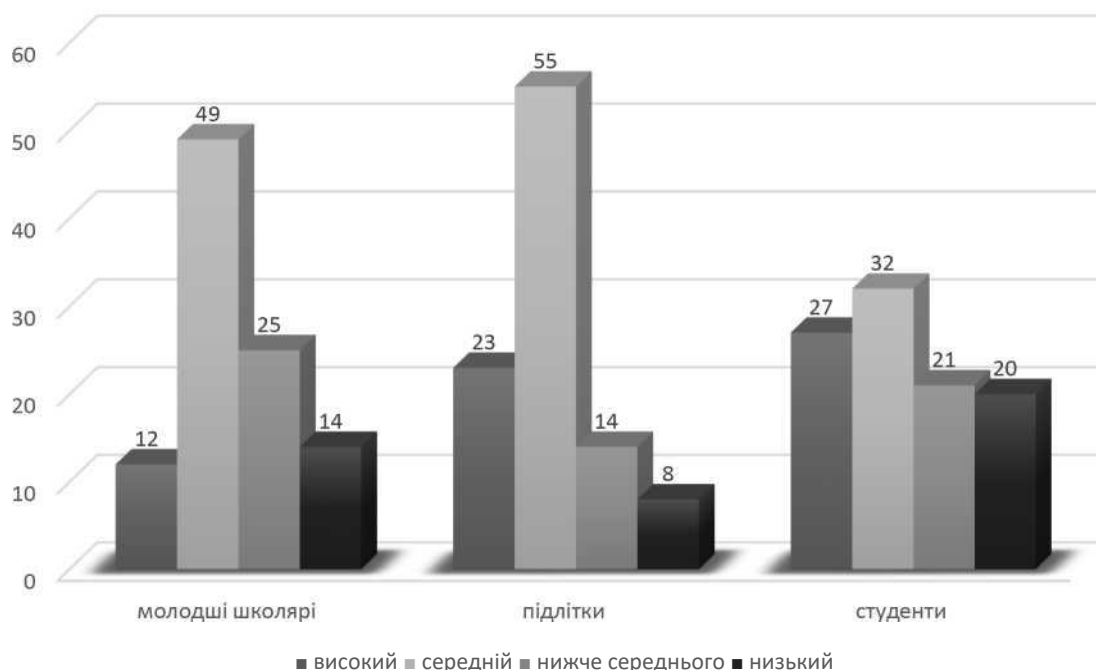

Рис. 2. Рівень розвитку рефлексії у осіб різних вікових груп за методикою "Наративна розповідь"

Як видно з діаграми, показники рівня розвитку рефлексії у молодших школярів стали гіршими ніж за методикою А. В. Карпова. Це зумовлено тим, що реальний рівень розвитку рефлексії виявляється в усвідомленні та засвоєнні свого життєвого досвіду. У підлітків відсоток опитуваних з високими та середніми показниками значно вищий ніж у молодших школярів. Це природньо, бо у підлітковому віці відбувається процес самоідентифікації, адже прагнення пізнати себе, проаналізувати свої здібності, сильні й слабкі риси характеру, своє ставлення до оточуючих, своє місце в системі міжособистісних стосунків є дуже потужним, що зумовлює «якісний стрибок» у розвитку рефлексії.

У юнацькому віці ми й за цією методикою можемо спостерігати поляризацію показників. Це підтверджує нашу думку стосовно того, що у осіб, які зазнали психологічних травм, розвиток рефлексії стає загальмованим. Особливо яскраво це виявляється у результатах проєктивних методик. Методика «Баланс самосвідомості» найбільш тонко, хоч і дотично виявляє рівень розвитку рефлексії.

Збалансованість сприйняття себе та своєї життєдіяльності в просторі оточуючого світу найбільш чітко виявились у студентів. Всі досліджувані, які по методиці «Наративна розповідь» показали високі результати також увійшли в цю групу. Більш того, сюди перейшли ще й особи, які до цього були в групі із середніми показниками. Разом з цим, частина тих досліджуваних, які мали показники нижче середнього по методиці «Наративна розповідь» перейшли до групи осіб з низькими показниками. Отже, результати методики «Баланс самосвідомості» підтвердили наявність поляризації за рівнем розвитку рефлексії у осіб юнацького віку.

Серед дітей молодшого шкільного віку переважна більшість отримала показники низькі та нижче середнього. Це підтверджує вже виявлений і прокоментований нами факт, що діти цього віку здебільшого орієнтовані на дії. Думки й почуття ще мало представлені в їх картині світу. У підлітків сприймання свого життєвого простору більш збалансовано.

У визначенні динаміки розвитку рефлексії у осіб різних вікових груп, ми виходили з традиційного уявлення про те, що якби розвиток рефлексії відбувався синхронно з віком, то крива нормального розподілу, що спостерігалася у показниках молодших школярів буде повторюватися й у підлітків та студентів.

Проте, емпірично отримані результати суперечать уявленню про те, що розвиток рефлексії відбувається синхронно з паспортним віком (див. Рис. 3).

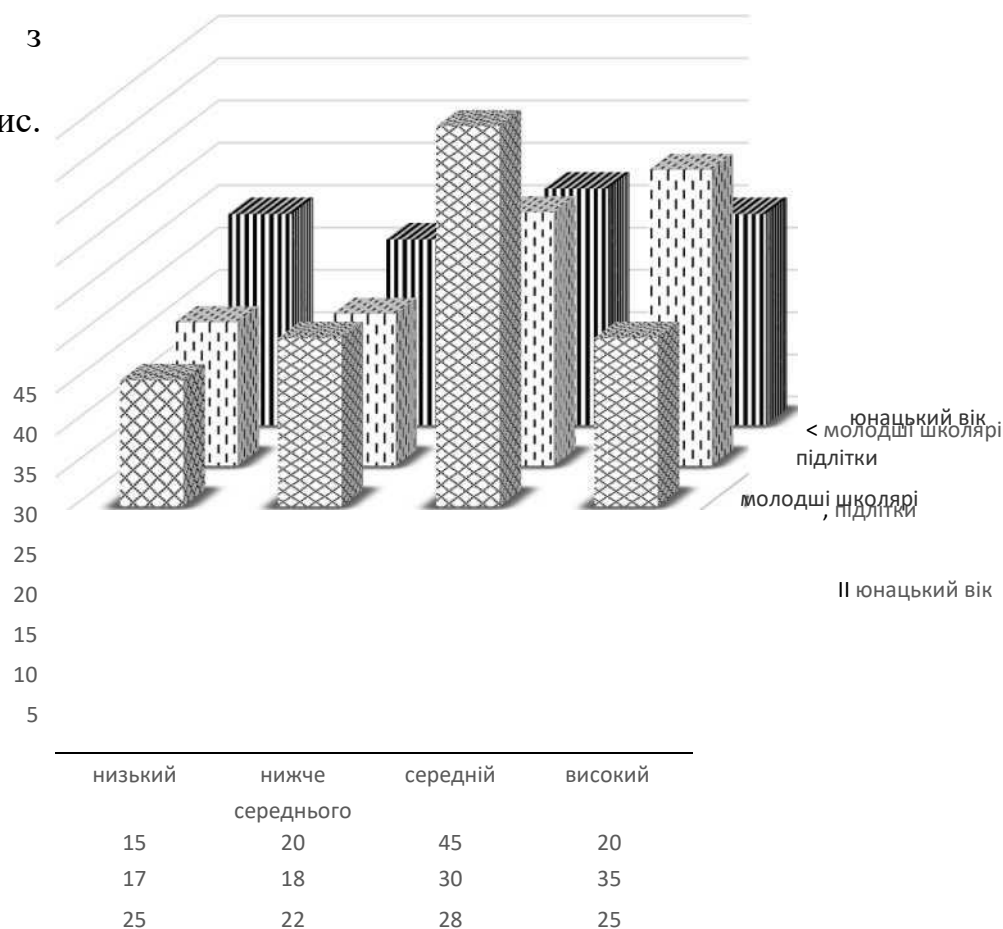

Рис. 3. Розподіл рівнів розвитку рефлексії у осіб різних вікових груп.

Як представлено на цій діаграмі, в молодшому шкільному віці переважає середній рівень розвитку рефлексії, а решта показників - доволі збалансовані. В цілому у молодших школярів картина відповідає нормальному розподілу. Підвищення рівня рефлексивності спостерігається у підлітковому віці. Найбільший відсоток осіб юнацького віку має низький рівень рефлексії в порівнянні з іншими віковими групами.

Підводячи підсумки, можна визначити наступну загальну динаміку зміни взаємозв'язків рівня розвитку рефлексії і віку. У молодших школярів зв'язки між даними показниками тільки починають формуватися, оскільки школярі ще опановують здатністю до усвідомлення себе, своїх здібностей, стосунків з оточуючими, своїх емоційних станів. У підлітковому віці процеси рефлексії реалізуються в більш розгорнутій формі. Однак, при цьому вони детерміновані рівнем розвитку особистісної зрілості. Саме тому, показники взаємозв'язку рівня рефлексії і рівня особистісної зрілості досягають найвищих значень. У студентів означені процеси дещо сповільнюються, в результаті чого зв'язок між рефлексією і особистісною зрілістю фіксуються на достовірному, але більш низькому в порівнянні з показниками підлітків рівні значущості. Отже, було експериментально доведено, що становлення рефлексії як цілісного новоутворення залежить від особистісної зрілості досліджуваних, що в свою чергу, зумовлено їх соціальною ситуацією розвитку. Усвідомлення себе, здатність до рефлексії за умов несприятливої соціальної ситуації розвитку блокується негативними емоційними переживаннями. Надалі було встановлено тісний кореляційний зв'язок (за лінійним коефіцієнтом Пірсона) між показниками рівня розвитку рефлексії та ступенем усвідомлення, оцінки та засвоєння свого життєвого досвіду й збалансованістю сприймання себе в просторі оточуючого світу. В цьому разі ми порівнювали результати, що були отримані за методиками «Наративна розповідь» та «Баланс самосвідомості» з рівнем розвитку рефлексії за методикою А. В. Карпова. Було визначено, що закономірності нормативного особистісного розвитку, далеко не завжди притаманні всім. Існує багато факторів, що гальмують зазначені процеси. Це призводить до того, що показники визначених вище параметрів залишаються пропорційно однаковими у різних вікових групах.

Виходячи із результатів емпіричної частини дослідження ми з'ясували, що розвиток рефлексії тісно пов'язаний із рівнем особистісного розвитку в цілому. Разом з цим, особистісне зростання не завжди пов'язано з віком людини. Зрозуміло, що розвиток рефлексії як структурного компоненту особистості відбувається синхронно із дорослішанням людини. Однак цей природний процес може бути загальмований і навіть спотворений внаслідок психотравмуючих впливів негативного життєвого досвіду. Фрустрація базових соціальних потреб детермінує відмову від рефлексії болючих переживань. Це, в свою чергу, унеможливує засвоєння свого життєвого досвіду. Виникає замкнуте коло: розвиток рефлексії, що тісно пов'язаний із особистісним зростанням в цілому, загальмований, а особистісне зростання без усвідомлення й засвоєння свого життєвого досвіду не відбувається.

Емпіричне дослідження включало також визначення зв'язку ступеню особистісної зрілості з музичними уподобаннями досліджуваних осіб. Це було зумовлено необхідністю доведення припущення про те, що через особливості сприйняття музики можливо з'ясувати рівень розвитку рефлексії. Оскільки високий рівень особистісного розвитку передбачає й високий рівень рефлексії, то визначення особистісно зрілих осіб на основі їх музичних уподобань дозволяє зробити висновок й про наявність у них розвинутої рефлексії. На

якість музичного сприйняття і оцінку музичного твору впливає приналежність слухача до конкретної соціальної групи, певного прошарку населення з відповідною субкультурою. Це пояснюється тим, що музичні інтереси людини дзеркалі може відобразитися з більшою або меншою повнотою вся особистість з характерними для неї ціннісними орієнтаціями. Отже, вивчаючи музичні уподобання людини, можна скласти уявлення про рівень її особистісного розвитку, оскільки існує зв'язок між особливостями сприймання музики та ступенем особистісної зрілості людини.

Ступінь особистісної зрілості досліджуваних ми визначали на основі узагальнення результатів, що були отримані за такими методами: метод експертів, аналіз документів, авторські методики «Баланс самосвідомості» та «Наративна розповідь».

Аналіз отриманих результатів відповідно до музичних уподобань досліджуваних дає підставу дійти висновку, що особи, які мають більш зрілу Я-концепцію дають найвищі оцінки класичній музиці, саме цей факт лежить в основі того, що вони відмовляються від низькопробного мистецтва і, зокрема, від малохудожніх зразків рок-музики, психоделічної та «кислотної» музики як різновиду психоемоційного допінгу. На нашу думку, прагнення долучитись до слухання гармонійної, життєдайної музики може відбутися не тільки при посиленні позицій музичної освіти, що, безумовно, необхідно, але і при створенні всіх тих умов, які сприяють становленню особистісної зрілості особи і формування позитивної Я-концепції. Як показали результати, гармонійна, структурована, мелодійна музика, що спонукає до роздумів й переживань подобається тим досліджуваним, особистісний розвиток яких більш досконалий.

Результати математичної обробки даних показали наявність значущого зв'язку між показниками - музичні уподобання і рефлексія за методикою А. В. Карпова. Відповідно до коефіцієнту кореляції по Пірsonу цей зв'язок є значущим – 0,78 при $p < 0,05$.

У п'ятому розділі «Експериментальне дослідження розвитку рефлексії у дітей засобами мистецтва» представлено методичний інструментарій та техніки формування рефлексивних вмінь молодших школярів засобами мистецтва. Представлено процес розвитку рефлексії вербальними та невербальними методами. Емпірично доведено, що розвиток рефлексивних вмінь невербальними методами більш ефективний. Представлено систему формування рефлексивних вмінь у молодших школярів засобами музичного мистецтва та надано результати її апробації та впровадження.

В якості експериментальних груп були представлені три класи гімназії «Міленіум» № 318. В усіх зазначених класах ми визначили рівень розвитку рефлексії за модифікованою нами методикою А. В. Карпова. Результати показали, що в кожному класі показники рівня розвитку рефлексії розподілились відповідно до кривої нормального розподілу.

Були застосовані три варіанти завдань, відповідно до яких було сформовано три групи досліджуваних. В першій групі дітям було запропоновано прослуховування літературних текстів-розповідей, що містили

сюжет, який спонукав до рефлексії своїх стосунків з оточуючими, своїх можливостей і здібностей. Після цього відбувалася експериментальна бесіда, яка була спрямована на розвиток рефлексії. В другій групі дітям було запропоновано перегляд картин, зміст яких спонукав до самоаналізу та рефлексії. Після перегляду картин також проводилась експериментальна бесіда, зміст якої також був спрямований на розвиток рефлексії. В третій групі діти прослуховували музичні фрагменти, що були емоційно насичені, після чого також проводили експериментальну бесіду.

Після циклу занять (по 12 занять в кожній групі), які тривали три місяці, в усіх групах було проведено вимір рівня розвитку рефлексії з метою визначення відмінностей до і після експерименту.

Узагальнюючи результати аналізу текстів експериментальної бесіди змістовним методом та методом контент-аналізу, було виявлено, що переважна частина досліджуваних починала аналіз своїх емоційних станів, спираючись на засоби візуального сприймання художніх творів або на засоби музичної виразності. Натомість, аналіз літературних текстів діти робили на основі простого переказу, який, як правило, не охоплював всього твору в цілому і відрізнявся своєю локальністю й формальністю. Значна частина досліджуваних навіть не намагалася рефлексувати свої почуття, що виникли внаслідок прослуховування літературних текстів. Фактор усвідомлення емоцій залишався за межами аналізу дітей групи «А», тобто тих, які слухали літературні твори. Наведена модель сприйняття позначена нами як формально-логічна.

Натомість, сприйняття саме музичного матеріалу відбувалося з опорою на емоційно-сміслову модель, передбачало відчуття музичних інтонацій, власних емоційних реакцій, опору на власний емоційний досвід і пов'язаний з ним асоціативний ряд, що свідчить про застосування рефлексивних механізмів у сприйнятті. Оцінка протоколів бесіди з дітьми здійснювалася з урахуванням максимальної вираженості особливостей сприйняття: формально-логічного та емоційно-сміслового.

За результатами дослідження було виявлено, що 84 % дітей продовжували використовувати в аналізі літературних творів формально-логічний принцип, не вдаючись до свого емоційно-чуттєвого досвіду. Серед дітей групи «Б», тобто тих які слухали музичні твори, 42% продемонстрували елементи емоційно-сміслового сприйняття. Серед дітей, хто прослуховував музичні твори, 64% здатні були вербалізувати свої почуття, викликані яскравими музичними інтонаціями, висловлювати свої асоціації, які викликав музичний образ. Таким чином, можна зробити висновок про те, в повній мірі рефлексивні механізми функціонують у процесі музичного сприйняття. Рівень розвитку рефлексії у дітей групи «Б» зазнав якісні і кількісні зміни. Порівняльний аналіз даних, отриманих у досліджуваних різних груп представлено на Рис. 4.

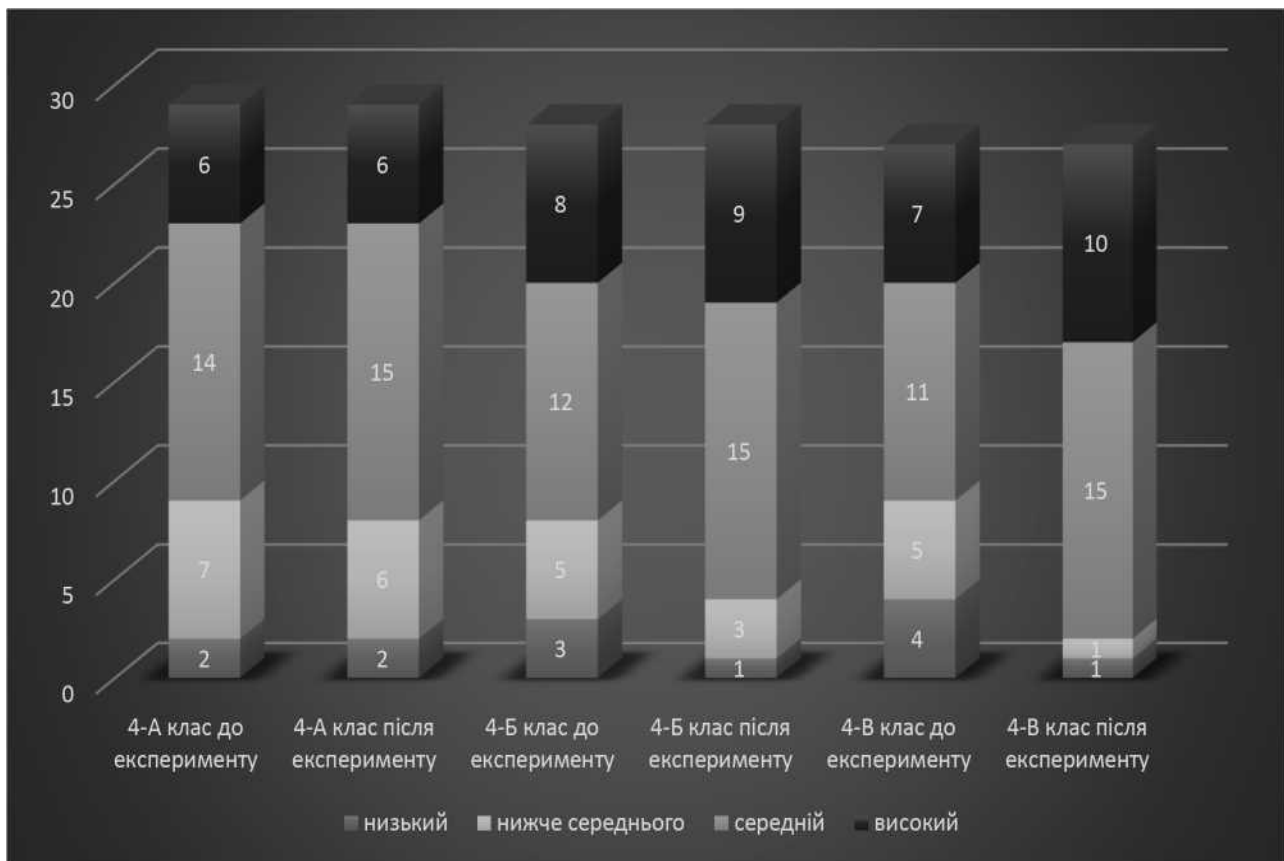

Рис. 4. Розподіл груп досліджуваних (учнів четвертих класів) до та після застосування вербальних та невербальних методів розвитку рефлексії

Проаналізувавши отримані результати, що представлені на рис. 4, ми можемо зробити висновок, що у дітей групи «Б» рівень сформованості рефлексії значно підвищився. Статистична обробка даних з використанням F -критерій Фішера показала значущі відмінності за рівнями рефлексії між групами досліджуваних із застосуванням вербальних і невербальних методів. Також була статистично виявлена тенденція до наявності відмінностей між групами дітей, які аналізували художні твори (картини) і музику.

Отже, однією з умов розвитку рефлексивних здібностей, є усвідомлення молодшим школярем психологічної суті своїх емоційних станів та прагнення вербалізувати їх.

Позитивні результати зазначеної експериментальної роботи дозволяють зробити висновок про ефективність невербальних засобів розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку. Особливу ефективність було виявлено внаслідок застосування в якості стимульного матеріалу музику.

Для проведення основного етапу формувального експерименту потрібно було здійснити аналіз отриманих результатів не лише по всій вибірці експериментальної групи, а й по кожній дитині, що брала участь у заняттях з формування рефлексії. Було виокремлено групи дітей по чотирьох категоріях: високі показники розвитку рефлексії (за методикою А. В. Карпова) середні, нижче середніх та низькі. Після цього стало можливим співставити число дітей в кожній групі відповідно до всіх методик (див. рис. 5).

Рис. 5. Розподіл учнів експериментальних груп відповідно до узагальнених показників авторської методики та модифікованої методики А. В. Карпова

Як видно з діаграми, число досліджуваних, у яких по всіх методиках високі результати (перша група) приблизно однакове з групою, там де всі показники низького рівня (четверта група). Це пояснюється, на нашу думку, тим, що контрастні за своїм змістом якості поєднуються в особистості в певні симптомокомплекси, що визначають її поведінку в цілому. Найбільш численною групою виявились діти, у яких по різних методиках були різні результати (п'ята група). Така строкатість показників, на нашу думку, відображає динамічність, гнучкість й різноманітність якості особистісного розвитку.

Основний етап формувального експерименту передбачав наявність контрольної та експериментальної груп досліджуваних. Зважаючи на те, що цей етап проводився у двох школах і в різні роки, вибірки досліджуваних розподілись таким чином: в гімназії «Міленіум» № 318: експериментальними класами були 4-Б та 4-Г, контрольним класом був 4-А та 4-В (2016/2017 навчальний рік); в школі № 22 експериментальним класом був 4-А, а контрольним класом був 4-Б (2017/2018 навчальний рік). В усіх зазначених класах ми визначили рівень розвитку рефлексії також за модифікованою нами методикою А. В. Карпова. В цьому разі також показники в усіх класах розподілились відповідно до кривої нормального розподілу.

Зрозуміло, що стосовно учнів, які входили до контрольної групи не застосовувалось жодних формувальних впливів, тому для визначення їх рівня розвитку рефлексії ми обмежились лише однією методикою. Проте, до учнів експериментальної групи було застосовано всі методики, що зазначені вище.

Розроблена нами система розвитку рефлексії засобами музичного впливу створювала емоційно насичену атмосферу, спонукала дітей до прояву своєї

індивідуальності. При цьому розвивалася здатність рефлексувати свої відчуття, завдяки обговоренню емоцій, що виникали під час музичного сприйняття. Важлива властивість цієї системи полягає не тільки в розвитку рефлексивних вмінь, а також у стимулюванні художніх потреб, творчих навичок та прийомів, а отже й у особистісному розвитку в цілому.

Пропонована нами дітям музична палітра була достатньо багата і різноманітна. Вона включала в себе твори Й. С. Баха і В. А. Моцарта, А. Вівальді та Й. Гайдна, М. І. Глінки і П. І. Чайковського, М. А. Римського-Корсакова, М. В. Лисенка, Б. М. Лятошинського і С. С. Прокоф'єва та ін.

Для всіх груп ми пропонували дітям звернути увагу на свої емоційні стани під час прослуховування музики. Щоб активізувати увагу і інтерес учнів, ми давали їм різні завдання перед прослуховуванням музики. Наприклад: піднімати руку, коли музика зміниться (темп, ритм, тональність, розмір тощо), або коли лунатиме скрипка (флейта і т. д.); піднімати руку кожен раз, коли буде звучати основна тема. Потім ми обговорювали з дітьми, які музичні фрагменти їм більше всього сподобалися; пропонували їм згадувати інші твори такого ж характеру, настрою. При ознайомленні учнів молодшого віку з більш складними творами «дорослої» класичної музики ми використовували прийом парного сприйняття творів. Він полягає в тому, що до кожного більш складного класичного твору підбирається аналогічна за настроєм нескладна дитяча п'єса, зміст якої докладно обговорюється з дітьми. Коли вони «увійдуть» в настрій п'єси, їм пропонується послухати вже більш складний музичний твір. На нього переноситься настрій, що виник при прослуховуванні дитячої п'єси, що полегшує сприйняття.

За таких умов діти із захопленням брали участь у заняттях, глибоко і проникливо слухали музику, створювали цікаві творчі композиції (скульптура, малювання під музику, імпровізація тощо), а головне - вміли вербалізувати свої думки й почуття, залюбки обговорювали це як з вчителем, так і з однолітками.

З метою розвитку рефлексії ми пропонували дітям фіксувати свої емоційні стани під час таких вправ: рухове розслаблення і злиття з ритмом музики; музично-рухові ігри; психосоматична релаксація за допомогою музики; співи; гра на дитячих музичних інструментах і ритмічна декламація; рецептивне сприйняття музики; музикомалювання; пантоміма; рухова драматизація під музику; музичні розповіді; ігри з лялькою-бібабо (ганчіркова лялька); самоусвідомлення через музику; образотворчий танець; музичний театр; музичні інструменти.

При одній і тій же формі зовнішнього прояву — співі, при однаковій функціональній ролі, послідовне виконання подібного набору завдань є змістовно різноманітною діяльністю. Розвиваючи загальні психічні функції, в контексті музичного мистецтва ці методи активно впливають на ті психічні компоненти, які обумовлені музичною творчістю й забезпечують розвиток рефлексії. Вони включають насамперед весь комплекс основних технік й вправ, що сприяють розвитку рефлексії через музичне сприйняття.

За своїм змістом і процедурою завершальний етап експерименту був аналогічний діагностичному. Його метою був збір матеріалу по всім методикам

і фіксація змін, що сталися з учасниками після закінчення роботи. Цьому відповідав другий вимір показників по комплексу психодіагностичних методик, а також проведення бесіди з школярами, опитування експертів та систематизація наших власних спостережень. Заповнення модифікованого нами опитувальника А. В. Карпова і виконання інших методик проходило на останніх заняттях групової роботи. Інтерв'ю з експертами проводилося мінімум через півтора-два тижні після закінчення експерименту.

Розглянемо зміни, що відбулися у дітей експериментальної групи після завершення циклу занять, тобто наприкінці навчального року відповідно до показників рівня розвитку рефлексії, здатності до засвоєння свого життєвого досвіду, збалансованості сприймання простору своєї життєдіяльності та поведінкових проявів, що свідчать про ступінь особистісного розвитку взагалі й рівень розвитку рефлексії зокрема.

У дітей першої групи, які й до цього мали високі показники розвитку рефлексії значущих змін по зазначених методиках не відбулося. Разом з цим, експерти відзначили, що ці діти стали більш цілеспрямованими, більш креативними. Багато хто з них почав займатися танцями, навчатися грі на музичних інструментах, зацікавились музикою. У дітей четвертої групи, які мали низькі показники по всіх методиках, відбулися наступні зміни: двоє з них активно включились в заняття й виявили високий рівень творчого потенціалу. Один з них надалі з успіхом навчився грати на гітарі й продовжує зараз займатися у музичному гуртку. У решти учнів цієї групи суттєвих змін не відбулося.

У дітей третьої групи, де показники по методиках були нижче середнього, також зміни відбулися вкрай нерівномірно. На рівень високих показників вийшло дев'ять учнів. При цьому саме за методикою «Баланс самосвідомості» відбулися найбільші зміни. Це свідчить про те, що завдяки тренуванню усвідомлення й вербалізації своїх емоційних станів у сприйманні свого життєвого досвіду чільне місце посіли думки й почуття. Аналогічним чином підвищились у цих дітей й показники якості наративу. Третина учнів цієї групи по всіх показниках перейшли на середній рівень. Це свідчить, на нашу думку, про те, що особистісний потенціал у дітей зазначеної групи був різний. Діти, які показали найбільші зміни («стрибок у показниках»), мабуть мали значний особистісний потенціал, проте він був загальмований. Психотерапевтичний ефект музичного впливу дозволив «виплеснути», а отже нейтралізувати негативні неусвідомлені комплекси, що гальмували їх особистісний розвиток взагалі й рефлексії зокрема. Діти, які поступово й рівномірно розвивались, можливо мали й менший особистісний потенціал, але він не був загальмований неусвідомлюваними негативними комплексами.

Найбільш вагомими результатами формувального експерименту виявились у дітей другої групи, тобто тих, хто мали середні показники: 29 дітей цієї групи тепер показали високі результати по модифікованій методиці А. В. Карпова. Дві третини цих учнів наприкінці навчального року показали високі результати як за модифікованою нами методикою А. В. Карпова «Опитувальник вимірювання ступеню розвитку рефлексії», так і «Наративна розповідь» та

оцінками експертів. За методикою «Баланс самосвідомості» лише п'ять з цих учнів показали високі результати, а решта залишились на попередньому рівні. Зазначені результати можна пояснити тим, що ці діти є найбільш чутливими до формувальних впливів. Порівняння рівня розвитку рефлексії дітей експериментальної групи до та після формувального експерименту з використанням і-критерію Вілкоксона доводить, що наявність позитивних змін є статистично достовірною.

Порівняємо динаміку розвитку рефлексії у дітей експериментальної та контрольної групи. Результати, що були отримані представлені на рис. 6.

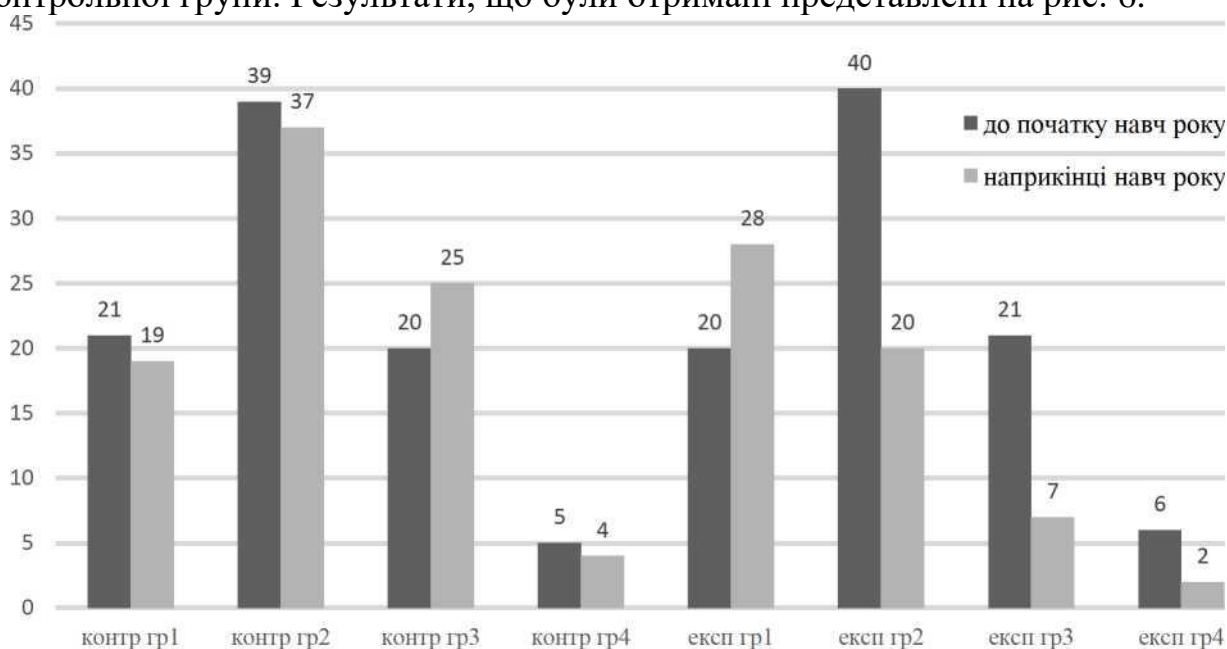

Рис. 6. Розподіл учнів обох груп відповідно до рівня розвитку рефлексії

Як видно з діаграми, динаміка змін експериментальної та контрольної групи відрізняється. В контрольній групі учнів з високими показниками рівня розвитку рефлексії стало менше на дві особи, які перейшли у другу групу. Найбільш чисельною групою, у порівнянні з початком навчального року, стала третя група, - вона збільшилась на п'ять осіб. Це відбулося за рахунок переходу учнів із другої та четвертої групи. Отже, підвищення рівня розвитку рефлексії за рахунок природного дорослішання дітей не відбулося. Зазначена динаміка підтверджує той факт, що без цілеспрямованих психолого-педагогічних впливів, тобто стихійно розвиток рефлексії, зважаючи на сучасні умови соціалізації, стає загальмованим. Включення невербальних засобів у ці впливи відкриває широкі можливості формування як навичок рефлексії, так і особистісного зростання взагалі.

ВИСНОВКИ

1. Представлений аналіз різних трактувань визначення феномену рефлексії експлікує категоріальний аспект історико-наукових передумов і філософсько-методологічну базу психологічного вивчення рефлексивності як важливої метакогнітивної і полімодальної властивості свідомості людини. Узагальнення ретроспективної панорами історико-наукових трактувань рефлексії дозволяє

диференціювати її типологію з наукознавчих позицій, тобто розрізняти види, типи, форми та рівні рефлексії. З методологічних позицій рефлексія має міждисциплінарний статус, який необхідно враховувати як в теоретичному плані, так і в прикладному аспекті.

2. Дослідження творчого і теоретичного мислення представляють рефлексію як особистісний компонент мислення. За допомогою цього компонента суб'єкт здатний простежити рух власних думок в процесі пошуку рішення, а також скласти його певний план. Рефлексія носить тут конструктивну функцію, оскільки через механізм рефлексії відбувається осмислення своєї діяльності, на основі чого робляться висновки щодо її продуктивності, розширюються засоби досягнення, відбувається оптимізація даних процесів, що спрямована на ефективність досягнення мети. В цьому разі, усвідомлюючи свої дії, суб'єкт здатний їх удосконалювати, змінювати, регулювати. Таким чином, рефлексія виступає базовим психологічним механізмом, що дозволяє реалізувати розумові процеси.

3. Рефлексія в соціально-психологічному контексті передбачає своїм об'єктом свідомість оточуючих індивіда людей. Рефлексія «включається» у відповідь на міжособистісні взаємодії. По суті це здатність поставити себе на місце іншого і усвідомити ставлення оточуючих до себе, а також на підставі цього розвивати свої дії. Таке переосмислення дозволяє конструювати функціонально нові образи себе через саморегулювання своїх дій. Це дозволяє набути внутрішній досвід і зверненість на себе, що необхідно для адаптації до зовнішнього світу. Наше робоче визначення рефлексії - це усвідомлення суб'єктом самого себе, своїх здібностей, можливостей, недоліків, процесів, що відбуваються у своїй свідомості, результатів власної активності, своїх стосунків з іншими людьми та ставлення оточуючих до суб'єкта.

4. Емпірично доведено, що реалії сьогодення не сприяють природньому розвитку рефлексії. Це пояснюється тим, що перенасиченість інформаційного простору, зміна освітньої парадигми з гуманітарно-особистісної на прагматичну, переповнення соціуму спонуками до негайних дій гальмує прагнення до роздумів, до самоаналізу, до усвідомлення свого життєвого досвіду. Звичка дитини отримувати бажаний результат простим натисканням кнопки комп'ютера призводить до деформації діяльнісних компонентів структури особистості взагалі й рефлексії зокрема. Сучасна масова культура наполегливо нав'язує занурення у такий музичний простір, який відіграє негативну роль у формуванні особистості, отже рівень особистісної зрілості корелює із особливостями сприймання інформаційного простору взагалі та музичного зокрема.

5. Доведено, що рівень розвитку рефлексії залежить не стільки від віку, скільки від ступеню особистісної зрілості. Виявлено статистично значущі зв'язки між рівнем особистісного розвитку та музичними уподобаннями. Умовою розвитку рефлексивних здібностей, є усвідомлення молодшим школярем психологічної суті своїх емоційних станів та прагнення вербалізувати їх.

6. Молодший шкільний вік є сенситивним для розвитку рефлексії, що детерміновано як умовами провідної діяльності, так і потребою у пізнанні себе. Водночас, у молодшому шкільному віці відбувається утворення естетичних моделей, з чого, власне, починається становлення музичного сприйняття як складної інтелектуальної функції. Закономірності розвитку рефлексії шляхом активізації внутрішнього плану дій засобами мистецтва полягають в тому, що переживання музики є емоційним переживанням і виступає як різновид невербального знання, як єдність афекту та інтелекту; позаемоційним шляхом не можна досягнути змісту музики. В той же час переживання музики пов'язане з її розумінням, тому розуміння музики стає поштовхом до усвідомлення своїх емоцій, а отже рефлексії. З самих ранніх років потрібно розвивати почуття витонченого сприймання прекрасного як один з найперших елементів людяності. Саме в силу психологічних особливостей цього віку, його виняткової сприйнятливості і схильності до творчості, заняття з молодшими школярами найбільш ефективні.

7. Система формування рефлексивних вмінь молодшого школяра в ході сприймання музичних творів побудована на основі емпіричних результатів, що довели значущі відмінності за рівнями рефлексії між групами досліджуваних, у яких формування рефлексивних вмінь проводилось із застосуванням вербальних і невербальних методів; була статистично виявлена тенденція до наявності відмінностей між групами дітей, які аналізували художні твори (картини) і музику. Більш високий рівень розвитку рефлексії було виявлено внаслідок застосування в якості стимульного матеріалу музику. Отже, емпірично доведено ефективність невербальних засобів розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку.

8. Роль музичного сприйняття у побудові системи формування рефлексивних вмінь молодшого школяра зумовлена наступним: минулий досвід в процесі рефлексивного мислення підключається за зовнішніми для музичного образу ознаками; основне наповнення музичного досвіду - симультанні цілісні образи музичних творів, які були багаторазово сприйняті у практичній музичній діяльності, тобто в ході занять; психологічний досвід значущих переживань може підключатися досить адекватно і здатний викликати глибоке і змістовне сприйняття музичного образу; досвід усвідомлення власних психологічних станів накладає відбиток на тонкість і диференційованість сприйняття різних емоційних нюансів музики; близькість музичного образу яскравим життєвим враженням здатна актуалізувати практично всі рівні мислення, що відкриває унікальні можливості розвитку рефлексії.

9. Впровадження в навчально-виховний процес системи формування рефлексивних вмінь молодшого школяра в ході сприймання музики дає підставу стверджувати, що на різних стадіях розвитку дитини в формуванні рефлексії з різною інтенсивністю і в різних поєднаннях діють наступні моменти: комунікативний досвід; життєвий досвід, що зумовлює розмаїття емоційних переживань; руховий досвід, що активізує усвідомлення своїх емоцій на рівні тілесності; сприймання музики, що зумовлює реалізацію

творчого потенціалу, а отже й особистісного зростання. Накопичення музичного і психологічного досвіду, драматургічно грамотна побудова уроку, активізація всіх рівнів мислення, зосередження уваги на підключенні в процесі музичного сприймання досвіду психологічних переживань в роботі над спеціально визначеними музичними творами дозволяють досягти істотного підвищення рівня особистісного розвитку учнів. Процес розвитку рефлексії на основі усвідомлення своїх емоційних станів під впливом музичного сприймання може активізуватися досить глибоко, це доступно усвідомленню молодших школярів.

Перспективи дослідження.

Перспективи подальших досліджень проблеми розвитку рефлексії у дітей вбачається у таких напрямках:

- з'ясування зв'язку рефлексії з психологічними особливостями людини на різних вікових етапах;
- визначення відмінностей рівня розвитку рефлексії відповідно до ступеню соціальної адаптованості людини;
- визначення особливостей розвитку рефлексії залежно від різновиду професійної діяльності;
- з'ясування тендерної диференціації особливостей рефлексивних процесів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Монографія

1. Максимов М. В. Психолого-педагогічні умови розвитку рефлексії у дітей : монографія. Житомир: ЖДУ, 2020. 414 с.

2. Посібники та методичні рекомендації

2.1. Максимов М. В. Психологія розвитку /тести/ : Навчальний посібник. К.: «Ліра-К», 2020. 242 с.

2.2. Максимов М. В. Психологія середньої школи: методичні рекомендації до навчального курсу для студентів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К.: ВПЦ, 2017. 51 с.

2.3. Данилюк І. В., Бурлачук Л. Ф., Власова О. І., Коваленко А. Б., Юрчинська Г. К., Іваненко Б. Б., Завязкіна Н. В., Максимов М. В., Романова Ю. В. Методичні рекомендації з організації та проведення на факультеті психології навчально-виробничої практики для студентів освітнього рівня «Бакалавр» галузі знань 0301 «Соціально-політичні науки» напряму підготовки 6.03010201 «Психологія» спеціальності «Психологія» : навчально-методична розробка. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, К.: «Компринт», 2017. 55 с.

2.4. Максимов М. В., Мілютіна К. Л. Психологія міжкультурної комунікації : Навчальний посібник. ПАТ «Віпол», 2014. 256 с.

2.5. Максимов М. В. Психологічні теорії розвитку : для студентів галузі знань «Соціально-політичні науки» (0301) напряму підготовки «Психологія» (6.030102). Робоча програма навчальної дисципліни. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, К.: ПАТ «Віпол», 2014. 20 с.

3. Статті у фахових наукових виданнях, включених до переліку, затвердженому МОН України:

3.1. Максимов М. В. Музичний дискурс як метод дослідження духовності особистості. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2009. Т. 10, ч. 4. С. 327-334.

3.2. Максимов М. В. Вплив музичного мистецтва на формування особистості. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2009. Т. 11, ч. 7. С. 324-332.

3.3. Максимов М. В. Роль музики у формуванні духовності. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2010. Т. 12, ч. 3. С. 276-281.

3.4. Максимов М. В. Вплив мистецтва на процес ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. VIII, част. 5. К., 2011. С. 204-211.

3.5. Максимов М. В. Особливості музичної соціалізації особистості. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. VII, випуск 27 К., 2011. С. 175-182.

3.6. Максимов М. В. Типологія емоційного сприймання музичного простору. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2012. Т. VII, вип. 29, Екологічна психологія С. 253-259.

3.7. Максимов М. В. Сприймання музики як творчість слухача. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. XII Психологія творчості, випуск 15, частина II. К., 2012. С. 205-211.

3.8. Максимов М. В. Соціалізація особистості в умовах сучасного музичного простору. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. К, 2012. Т.3 Серія: Психологія, педагогіка, соціальна робота. С. 20-22.

3.9. Максимов М. В. Розвиток особистості через творчість як складова соціальної роботи. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. VII Випуск 32 Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2013. С. 128-136.

3.10. Максимов М. В. Роль музичного простору у виникненні девіацій / *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Том XVI, частина 1-2. К., 2014 С.109-115.

3.11. Максимов М. В. Роль мистецтва в соціалізації особистості / *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. К, 2014. Т.1 Серія: Психологія. С 49-52.

3.12. Максимов М. В. Екологічність інформаційного простору як умова розвитку творчого потенціалу дитини. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Том VII,

Екологічна психологія, вип.41, Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2016 С. 229-237.

3.13. Максимов М. В. Прогностична роль музичного сприймання у визначенні ступеню адаптивності людини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. К, 2016. Вип. 2 (5) Серія: Психологія. С. 43-46.

3.14. Максимов М. В. Розвиток творчого потенціалу як ресурс позитивної соціалізації. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. XI Випуск 14 Житомир, Вид ЖДУ ім. І. Франка, 2016. С. 50-60.

3.15. Максимов М. В. Розвиток рефлексивних вмінь учнів через творчість М. В. Максимов, Р. Б. Чаусова. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2018. Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 17. С. 114-124.

3.16. Максимов М. В. Невербальні методи розвитку рефлексії. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2018. Том VІІ: Екологічна психологія. Випуск 45. С. 179-187.

3.17. Максимов М. В. Усвідомлення свого життєвого досвіду як індикатор ступеню адаптивності. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2018. Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 18. С. 142-157.

3.18. Максимов М. В., Максимова Н. Ю. Особливості соціалізації дитини в умовах суспільних змін. *Дошкільна освіта в контексті ідей Нової української школи*: зб. наук. праць Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2020р. С. 260-268.

3.19. Максимов М. В. Діагностика рівня розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2020. Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 21. С. 189-204.

3.20. Максимов М. В. Особливості рівня розвитку рефлексії у осіб різного віку. *Науковий журнал «Психологічний часопис»* (категорія «Б») Volume 6 Issue 5 – 2020. С.145-152 <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.5.13>

4. Статті у зарубіжних, періодичних наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

4.1. Максимов М. В. Вибір музичного дискурсу як віддзеркалення ступеню соціальної адаптованості особистості. *Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ*. Психологические науки. Электронный научный журнал № 5 за 2014. С. 123-132. Hamilton, ON L8N 3X3 Canada <http://fund-issled-intern.esrae.ru/>

4.2. Maksymov M. Music space influence on human mental health. *Врачебное дело* №7/2017 ISSN 0049-6804 p. 157-161 (**Scopus**)

4.3. Maksymov M. Features of music perception by persons with addictive behavior. *Pol Journal Public Health* 2017, Index **Copernicus** International. 127 (2): 74-77 Online ISSN 2083-4829

4.4. Maksymov M. Impact of person's social adaptability on perception of music. *Science and Education*, 2017, Issue 9: Pages: 48-52 / <https://doi.org/10.24195/2414-4665> / Accession Number WOS:000419157000008 / ISSN: 2311-8466 / eISSN: 2414-4665 / IDS Number: FR6EA /Cited References in **Web of Science Core Collection**: 9

4.5. Максимов М. В., Запека Я. Г., Максимова Н. Ю. Роль восприятия музыки в процессе формирования навыков рефлексии. *Межвузовский сборник научных статей с международным участием «Современные проблемы психологии»* Белорусский государственный университет. Минск 2018. С. 58-65 (www.elib.bsu.by)

4.6. Максимов М. В. Вікові аспекти визначення рівня розвитку рефлексії. *Науковий фаховий журнал з соціології та психології «Габітус»* (категорія «Б») Index **Copernicus** International (Республіка Польща) Випуск 13. Т. 2. 2020 С. 91-96.

5. Статті в інших наукових виданнях, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5.1. Максимов М. В. Сприймання музики як віддзеркалення особистості людини. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. К., 2010. Серія 12, вип. 29 (53). С. 398-404.

5.2. Максимов М. В. Застосування музики у психотерапевтичному процесі. *Матеріали II всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченому 110 річниці від дня народження Г.С. Костюка* (19-20 квітня 2010 року) Т. 3. К.: ДП. 2010. К., С. 117-120.

5.3. Максимов М. В. Музичні уподобання як показник ступеню особистісної зрілості. *Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми емпіричних досліджень у психології»* (6-7 грудня 2012 р.) С. 50-54.

5.4. Максимов М. В. Роль шкільної психологічної служби у розкритті творчого потенціалу у дитини: стаття. *Рідна школа*. Щомісячний науково-педагогічний журнал. К., 2013. випуск № 3. С. 58-61.

5.5. Максимов М. В. Соціально-психологічний потенціал музичного простору: тези доповіді. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави»*, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів. 2013. С. 331-335.

5.6. Максимов М. В. Становлення національної ідентичності в умовах міжкультурної комунікації: стаття. *Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського* № 9 /GXXVI 2014, Одеса С.142-146.

5.7. Максимов М. В. Мистецька складова соціальної роботи з засудженими: тези доповіді. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції «Міждисциплінарні проблеми соціальної роботи: психологічні, соціологічні, правові аспекти» (28.02-1.03 2014р.) С. 55-59

5.8. Максимов М. В. Розвиток міжкультурної комунікації як психологічна проблема: тези доповіді. Збірник тез IV Міжнародної науково-

практичної конференції «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (7-9 листопада 2014 року). Київ. С. 144-147.

5.9. Максимов М. В. Соціальна робота в системі міжкультурної комунікації: тези доповіді. *Міждисциплінарні проблеми соціальної роботи: психологічні, соціологічні, правові аспекти*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (20-21 лютого 2015р.). Житомир: ЖДУ ім. І.Франка. 2015. С.60-63.

5.10. Максимов М. В. Виховання національної ідентичності студентів засобами музичного мистецтва: тези доповіді. *Матеріали українсько-польської міжнародної наукової конференції «Класичний університет у контексті викликів епохи (Classic University in the Context of Challenges of the Epoch)»* (22-23 вересня 2016 року). Київ С. 330-332.

5.11. Максимов М. В. Розвиток особистості через творчість як складова процесу соціалізації: тези доповіді. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства. (11-12 листопада 2016р.) Київ С. 88-90.

5.12. Максимов М. В. Роль музичного мистецтва у соціалізації обдарованої дитини: тези доповіді. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» факультет психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (8-9 листопада 2018р.) Київ. С. 84-87.

Всього після захисту кандидатської дисертації видано 64 наукові праці.

АНОТАЦІЇ

Максимов М.В. Психологія розвитку рефлексивних вмінь особистості у молодшому шкільному віці. – рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. - Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено вивченню проблеми розвитку рефлексивних вмінь особистості у молодшому шкільному віці. Теоретично обґрунтовано й експериментально досліджено сутність, особливості та умови процесу розвитку рефлексивних вмінь молодшого школяра у сучасному інформаційному просторі. Проблема пошуку методів розвитку рефлексії у дітей набирає особливої актуальності в наш час, оскільки реалії сьогодення не сприяють природньому розвитку цього феномену. Це пояснюється тим, що перенасиченість інформаційного простору, зміна освітньої парадигми з гуманітарно-особистісної на прагматичну, переповнення соціуму спонуками до негайних дій гальмує прагнення до роздумів, до самоаналізу, до усвідомлення свого життєвого досвіду. Звичка дитини отримувати бажаний результат простим натисканням кнопки комп'ютера призводить до деформації діяльнісних компонентів структури особистості взагалі й рефлексії зокрема.

Надано результати емпіричного дослідження основних тенденцій та вікової динаміки розвитку рефлексії, визначено її рівні та чинники становлення відповідно до ступеню особистісного розвитку. Було експериментально

доведено, що становлення рефлексії як цілісного новоутворення залежить від особистісної зрілості досліджуваних, що в свою чергу, зумовлено їх соціальною ситуацією розвитку. Усвідомлення себе, здатність до рефлексії за умов несприятливої соціальної ситуації розвитку блокується негативними емоційними переживаннями. Наявний тісний кореляційний зв'язок між показниками рівня розвитку рефлексії та ступенем усвідомлення, оцінки та засвоєння свого життєвого досвіду й збалансованістю сприймання себе в просторі оточуючого світу.

Розроблено систему формування рефлексивних вмінь молодшого школяра засобами музичного мистецтва. Наведено результати апробації зазначеної системи в ході викладання навчальної дисципліни «Мистецтво» у закладах середньої освіти. Показано статистично підтверджені дані щодо ефективності розвитку рефлексивних вмінь молодших школярів із застосуванням невербальних стимулів.

Ключові слова: рефлексія, молодші школярі, музика, мистецтво, вербальні методи, невербальні методи, особистість, вікові особливості, емоційні переживання, особистісне зростання.

Максимов М. В. Психология развития рефлексивных умений личности в младшем школьном возрасте. – рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология. - Институт психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины, Киев, 2021.

Диссертация посвящена изучению проблемы развития рефлексивных умений личности в младшем школьном возрасте. Теоретически обоснованы и экспериментально исследованы сущность, особенности и условия процесса развития рефлексивных умений младшего школьника в современном информационном пространстве. Выделены теоретико-методологические подходы к разработке системы формирования рефлексии у детей младшего школьного возраста с применением невербальных стимулов. Показана связь личностной зрелости, творчества, а также роль музыкального искусства в формировании личности вообще и рефлексии в частности.

Даны результаты эмпирического исследования основных тенденций и возрастной динамики развития рефлексии, определены ее уровни и факторы становления в соответствии со степенью личностного развития; доказано, что невербальные методы формирования рефлексивных умений более эффективны, чем вербальные; показана роль эмоциональных переживаний, вызванных благодаря восприятию музыкальных произведений в активизации процесса рефлексии.

Разработана система формирования рефлексивных умений младшего школьника средствами музыкального искусства. Приведены результаты апробации указанной системы в ходе преподавания учебной дисциплины «Искусство» в общеобразовательных школах. Представлены статистически подтвержденные данные об эффективности развития рефлексивных умений младших школьников с применением невербальных стимулов.

Ключевые слова: рефлексия, младшие школьники, музыка, искусство, вербальные методы, невербальные методы, личность, возрастные особенности, эмоциональные переживания, личностный рост.

Maksymov M. Psychology of development of reflexive personality skills in primary school age. – manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of psychological sciences 19.00.07 - pedagogical and age psychology. - G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kiev, 2021.

The dissertation is devoted to the study of the problem of developing reflexive skills of the individual in primary school age. The essence, features and conditions of the process of developing reflexive skills of Primary School students in the modern information space are theoretically substantiated and experimentally studied. The problem of finding methods for developing reflection in children is gaining particular relevance in our time, since the realities of today do not contribute to the natural development of this phenomenon. This is explained by the fact that the oversaturation of the information space, the change in the educational paradigm from humanitarian-personal to pragmatic, the overflow of society with incentives for immediate action slows down the desire for reflection, introspection, and awareness of one's life experience. The child's habit of getting the desired result by simply pressing a computer button leads to deformation of the activity components of the personality structure in general and reflection in particular.

Theoretical and methodological approaches to the development of a system of reflection formation in primary school children using nonverbal stimuli are highlighted. The connection of personal maturity, creativity, as well as the role of musical art in the formation of personality in general and reflection in particular is shown. The reflexive mechanism of perception and comprehension of a musical text is as follows: musical intonation as a significant stimulus, affects unconscious structures, and causes an emotional reaction of the listener. The reflexive mechanism allows you to fix this reaction by "stopping - turning back (to yourself) - understanding your emotional state (emotional reaction) - identifying States and reactions with certain feelings - entering the associative field, based on personal emotional experience and rethinking its content in a new context-creating figurative constructions of musical text and constructive analysis of expressive means of music, gave consciousness an "image". As a result of these reflexive actions, there is a simultaneous comprehension of oneself, changed by music, and comprehension of the meaning of the musical text.

It is found out that the development of reflection in younger schoolchildren in the process of education involves the choice of pedagogical conditions that correspond to both the phenomenon of reflection itself and the content of the activity within which the formation of reflexive skills is carried out. In our opinion, the most effective type of such activity is the process of perception of music. The intonation nature of music and the nonverbal nature of its influence on the emotional and sensory sphere of a person represent a unique opportunity for the development of reflection.

The results of an empirical study of the main trends and age dynamics of reflection development are presented, its levels and factors of formation in accordance with the degree of personal development are determined. It has been experimentally proved that the formation of reflection as an integral neoplasm depends on the personal maturity of the subjects, which in turn is due to their social development situation. Selfawareness, the ability to reflect in an unfavorable social situation of development is blocked by negative emotional experiences. There is a close correlation between indicators of the level of development of reflection and the degree of awareness, assessment and assimilation of one's life experience and the balance of self-perception in the space of the surrounding world.

It is proved that nonverbal methods of forming reflexive skills are more effective than verbal ones; the role of emotional experiences caused by the perception of musical works in activating the process of reflection is shown. There are significant differences in the levels of reflection between the groups of subjects using verbal and nonverbal methods; a statistical tendency was found to have differences between groups of children who analyzed works of art (paintings) and music. So, the effectiveness of nonverbal means of developing reflection in primary school children has been empirically proven. Particular effectiveness was found due to the use of music as a stimulating material.

A system of formation of reflexive skills of Primary School students by means of musical art has been developed. The results of testing this system in the course of teaching the academic discipline "art" in secondary education institutions are presented. Statistically confirmed data on the effectiveness of developing reflexive skills of Primary School students using nonverbal stimuli are shown.

Key words: reflection, primary school students, music, art, verbal methods, nonverbal methods, personality, age characteristics, emotional experiences, personal growth.